

**Міністерство освіти і науки України
Тернопільська академія народного господарства**

С.Л.Дусановський, Є.М.Білан

**Економічні основи розвитку АПК в ринкових
умовах**

**Тернопіль
«Збруч»
2003**

Рецензенти

Герасим П.М. – доктор економічних наук, професор, декан економічного факультету Львівського державного аграрного університету.

Дудар Т.Г. – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри аграрного менеджменту Тернопільської академії народного господарства.

Маланчук Л.М. – кандидат економічних наук, доцент, заступник директора Тернопільського інституту агропромислового виробництва

Рекомендовано до друку Вченою радою ТАНГ 4 грудня 2002 р., протокол №12.

У книзі висвітлюються питання розвитку агропромислового комплексу в умовах його реформування. Дається характеристика та структура АПК. Значна увага звертається на розвиток рослинницьких і тваринницьких галузей як складової частини АПК.

Автори детально аналізують розвиток цих галузей за роки незалежності України, а також висвітлюють перспективи підвищення їх ефективності в ринкових умовах господарювання. Розглядаються питання дальшого розвитку переробної і харчової промисловості та випуск високоякісних харчових продуктів конкурентоспроможних на зовнішньому ринку.

Монографія розрахована на студентів та викладачів вузів економічних спеціальностей, а також спеціалістів агропромислового виробництва.

Зміст

Вступ		5
Розділ 1	Агропромисловий комплекс України і його структура	7
Розділ 2	Загальні тенденції розвитку АПК в умовах ринкової економіки	17
Розділ 3	Економічний механізм регулювання розвитку АПК в ринкових умовах	36
Розділ 4	Розвиток рослинницьких галузей	61
Розділ 5	Розвиток тваринницьких галузей	107
Розділ 6	Розвиток переробної і харчової промисловості	132
Розділ 7	Аграрна реформа та перспективи розвитку агропромислового виробництва	141
Розділ 8	Соціальний розвиток села	160

ВСТУП

Найважливішою проблемою сучасної економіки є зупинення спаду агропромислового виробництва, гарантування продовольчої безпеки держави та досягнення раціональних норм споживання продуктів харчування на душу населення. Для цього необхідно створити економічні та правові відносини в усіх галузях продовольчого комплексу. Зниження темпів виробництва у продовольчій сфері спричинилося не лише технічною відсталістю виробництва, а й недосконалістю виробничих відносин, засиллям адміністративно-командних методів. Монополія держави на засоби виробництва і продукцію, централізоване планування в поєднанні зі зрівняльним розподілом результатів праці позбавляли підприємства ініціативи в пошуках ефективних шляхів розвитку виробництва та поліпшення якості продукції.

Реформування агропродовольчої сфери передбачає поєднання ринкових форм господарювання з активною підтримкою держави, спрямованою на підвищення керованості соціально-економічними процесами.

Аграрні реформи передбачають встановлення еквівалентного міжгалузевого обліку, забезпечення паритетного ціноутворення та посилення інтеграційних процесів між виробниками сільськогосподарської продукції та переробними підприємствами.

Пріоритетним завданням є створення в Україні потужної переробної індустрії як структуроформуючої ланки аграрної економіки та забезпечення випуску конкурентоспроможних продовольчих товарів за рахунок нарощування виробництва зерна, цукру, олії, плодоовочевої і м'ясо-молочної продукції, чим можна значно збільшити експортний потенціал АПК.

Держава і надалі надаватиме першорядного значення розвитку сільського господарства. Структура посівних площ буде вдосконалюватись в напрямі раціонального використання земельних ресурсів для забезпечення гарантованого виробництва високоякісного продовольчого зерна, нарощування

його експортного потенціалу.

Розширюватимуться площі озимої та ярої пшениці, а також під зернофуражними та високобілковими культурами (кукурудза, горох, ячмінь, соя, багаторічні трави).

Уже в найближчі 2-3 роки передбачено довести валові збори зернових культур до 40-45 млн. тонн. Істотної зміни набуде структура посівних площ картоплі та овочевих культур. Переважна частина їх зосереджуватиметься у приватному секторі. Програмою передбачено значні структурні зміни в м'ясо-молочному тваринництві. Відбуватиметься прискорений розвиток свинарства, м'ясного скотарства, а також м'ясного птахівництва. В молочному скотарстві стабілізується поголів'я молочних корів за рахунок їх високої генетики, значно зросте їх поголів'я в особистих підсобних господарствах.

Значного перепрофілювання набудуть підприємства сільськогосподарського машинобудування. З цією метою передбачається кооперація сільськогосподарського машинобудування з підприємствами військово-промислового комплексу по виробництву високопродуктивної ресурсозберігаючої техніки.

Змінюватимуться організаційні форми використання техніки на основі довгострокової оренди та закупівлі її за прямими зв'язками. Створюватиметься сировинна база для виробництва мінеральних добрив та засобів захисту рослин і тварин. Пріоритетного розвитку набуде переробна і харчова промисловість, виробництво продукції якої буде зорієнтовано на кінцеві результати. Їх розвиток допоможе Україні вийти із сировинного придатку розвинутих держав на високий рівень експорту продовольчих товарів. Будуть удосконалюватись форми власності і господарювання. Дальшого розвитку набудуть організаційно-господарські структури ринкового типу – приватно-орендні підприємства, кооперативні формування, селянські (фермерські) господарства, приватні підприємства, акціонерні товариства, агропромислові асоціації, які можуть

об'єднуватись в агрофірми та агроторговельні товариства.

Створюватимуться умови для соціально-культурного розвитку сільського населення за рахунок державного, регіонального та місцевого бюджетів, а також залучених коштів від суб'єктів господарювання громадян.

I. АГРОПРОМИСЛОВИЙ КОМПЛЕКС І ЙОГО СТРУКТУРА

Агропромисловий комплекс – один з найбільших і найважливіших секторів економіки України. Від рівня розвитку, стабільності його функціонування, особливо сільського господарства, залежить стан економіки і продовольча безпека держави, розвиток внутрішнього і зовнішнього ринків, матеріальний рівень життя населення.

Агропромисловий комплекс України дає 95% продовольчих ресурсів, і за рахунок його продукції формується більше 2/3 фонду народного споживання.

Продукція АПК в експортному потенціалі країни займає 26,5%, в тому числі сільського господарства — 14, харчової і переробної промисловості 12,5%. Кінцева продукція АПК у 2000 р. складала: I сфера – 16%, II сфера – 52%, III сфера – 32%.

Кінцева продукція АПК в різних країнах має свою відповідну структуру. Так, в Німеччині: I сфера складає – 2,2%, II сфера – 2,2%, III сфера – 89,7%, в АПК США частка III сфери складає понад 60%.

На сільське господарство припадає близько 20% загального обсягу валового продукту держави. У Білорусі та Казахстані, наприклад, цей показник становить 13%, в Росії - майже 7%.

Висока питома вага України і в загальноєвропейському поділі праці. Займаючи 19,4% площі сільськогосподарських угідь, в тому числі 27,3% ріллі, вона виробляє 13,2% зерна, 20,6% - цукрових буряків, 23,5% – соняшника, 6,5% – м'яса, 11,6% – молока. Отже, потенціал сільського господарства ще не

вичерпаний, оскільки питома вага ріллі значно вища від питомої ваги основних видів продукції.

У світовому масштабі Україна теж виділяється виробництвом зерна, цукрових буряків, соняшника, картоплі. Незважаючи на аграрну кризу і значний спад виробництва сільськогосподарської продукції, Україна за рівнем її виробництва на душу населення не поступалася як країнам Європи, так і цілого світу. За даними Інституту аграрної економіки УААН, у 2001 році виробництво зерна на душу населення в Україні становило 792 кг, у світі - 336 кг, цукрових буряків відповідно 315 кг та 39 кг. По виробництву зерна Україна поступається таким країнам, як Угорщина, Канада, США, Франція.

Таблиця 1

Споживання основних видів продуктів харчування з розрахунку на одного жителя (кг за рік).

Продукт	Норматив	1990	1993	1994	1995	1996	1997	1998	2000
М'ясо і м'ясопродукти	45,4	68,2	46,4	43,5	38,9	37,1	34,7	33	38,4
Молоко і молокопродукти	353	373,2	264,2	256,2	243,5	230,2	210,4	213	246
Яйця, штук	246	272	206	183	171	161	151	154	192
Картопля	90	131,0	150	135	123,7	127,9	134	126	157
Овочі та баштанні	106,7	102,5	90,1	83,7	96,6	91,9	90,5	94	111
Хліб і хлібопродукти	94	141	144,5	134,8	128,4	123,5	126,5	126	134
Фрукти, ягоди та виноград	61	47,4	40,4	26,8	33,4	34,8	39,5	28	28
Цукор	26,8	50	39	33,0	31,6	32,6	30,6	31	42
Олія	7	11,6	10	8,7	8,2	8,6	8,4	8,2	19
Риба та рибопродукти	14	17,5	3,7	3,5	3,6	4,3	5	5,9	13

Агропромисловий комплекс України відіграє визначальну роль у

досягненні національної і продовольчої безпеки суспільства. Однак аграрна криза вплинула на зменшення продовольчого фонду і погіршення продовольчого забезпечення населення. Наскільки скорочується споживання продуктів харчування кожним жителем України, можна побачити з таблиці 1.

Порівняння наведених у таблиці даних з нормативами, рекомендованими УкрНДІ гігієни харчування, свідчить про те, що за ряд років фактичні показники споживання населенням м'яса і м'ясопродуктів, молока і молокопродуктів, яєць, овочів, фруктів, рибопродуктів значно нижчі від рекомендованих, а хлібопродуктів, картоплі, олії і цукру - вищі.

У продовольчому забезпеченні населення відбуваються негативні тенденції, які проявляються не лише у зменшенні споживання усіх видів продовольчої продукції, але і в погіршенні їх балансу.

Вирішення продовольчої проблеми є основним пріоритетом аграрної політики держави. Потреби населення в усіх основних продуктах харчування повинні забезпечуватися за рахунок функціонування і розвитку достатньо потужного в ресурсному і виробничому відношеннях національного агропродовольчого комплексу.

Не слід допускати імпортої експансії тих продовольчих товарів, виробництво яких в необхідних обсягах може здійснювати національний агропродовольчий комплекс. Реально досяжним у ближчій перспективі можна вважати забезпечення стабільності продовольчого постачання впродовж року на всій території України за рахунок створення ринкової інфраструктури.

Агропромисловий комплекс складається із таких сфер:

- ◆ галузі, що виробляють засоби виробництва для сільського господарства і АПК;
- ◆ власне сільське господарство (рослинництво, тваринництво);
- ◆ галузі промисловості, що переробляють сільськогосподарську сировину;

- ◆ виробнича та соціальна інфраструктура (заготівля, зберігання, транспортування і реалізація продукції, підготовка кадрів, заклади по відтворенні робочої сили).

Таблиця 2

Структура АПК за даними на 1998 рік характеризується таким співвідношенням між його сферами (в %)

Сфера АПК	Чисельність працівників	Вартість основних виробничих фондів	Обсяг продукції
Виробництво засобів виробництва	15,1	14,2	11,0
Сільськогосподарське виробництво	66,3	60,4	49,5
Переробна промисловість (харчова і легка)	9,9	14,4	35,2
Виробнича і соціальна інфраструктура	8,7	11,0	4,3

В розвитку агропромислового комплексу особливу роль відіграє перша сфера. Вона має прямий вплив на перебудову матеріально-технічної бази усіх сфер АПК. Для того, щоб забезпечити комплексну механізацію сільськогосподарського виробництва необхідно мати енергетичних ресурсів не менше 60 к.с. на одного працівника і 500 к.с. на 100 га ріллі. Нині у сільському господарстві України ці показники складають лише 23 і 375 к.с. В країнах Західної Європи, Англії і Німеччини енергоозброєність праці складає відповідно 75 к.с. і 65 к.с., а в США – 135 к.с. Саме тому рівень продуктивності праці в сільському господарстві в Україні нижчий від розвинутих країн у 4-5 разів, а в галузях харчової промисловості – у 6-7 разів. За останні роки можливості забезпечення агропромислового виробництва матеріально-технічними ресурсами значно звузилися, що стало наслідком загальної

економічної кризи в країні, непомірного зростання цін на імпорт техніки. Майже зупинився процес оновлення основних фондів, потужності переробних галузей використовуються лише на 30-35%, зростає питома вага ручної праці.

Таблиця 3

Обсяг вітчизняного виробництва найголовніших видів ресурсів

Види ресурсів	1990 р.	1999 р.	Зменшення разів
Трактори, тис. шт.	106	5,0	21,2
Тракторні плуги, тис. шт.	89,2	3,0	29,7
Тракторні сівалки, тис. шт.	57,1	1,2	47,5
Бурякозбиральні машини, тис. шт.	8,6	0,1	86
Кормодробарки, тис. шт.	27,7	2,7	10,2
Вантажні автомобілі, тис. шт.	27,7	7,8	3,5
Мінеральні добрива (у перерахунку на 100% поживних речовин), тис. т.	4815	2319	2,0
Хімічні засоби захисту рослин, тис. т.	50,5	1,8	28

Дані таблиці свідчать, що у вітчизняному виробництві матеріально-технічних ресурсів склався критичний стан, їх виробництво скоротилось в десятки разів, що значною мірою підірвало можливості механізації виробництва в сільському господарстві. Скорочення матеріальних ресурсів першої сфери призвело до значного збільшення імпорту зарубіжної техніки за надто дорогою ціною, яка відповідно вплинула на ріст собівартості сільськогосподарської продукції.

Ще разючішим став спад у виробництві ресурсів для тваринництва, що й стало однією з причин різкого скорочення виробництва тваринницької продукції. Упродовж 2000 р. кількість тракторів зменшилась на 29 тис. шт., ґрунтообробних і посівних машин – на 36 тис. шт., до технологічної потреби не вистачає понад 200 тис. тракторів, 49 тис. зернозбиральних комбайнів. Сьогодні

в аграрному секторі ситуація складається так, що сільськогосподарські підприємства змушені через брак коштів значно продовжувати експлуатаційний вік машин. Практично 60-70% машинно-тракторного парку вже виробили свій експлуатаційний ресурс, а тому їх використання позначається на собівартості механізованих робіт і створює ненадійність в експлуатації.

Підприємства і галузі першої сфери зможуть успішно виконувати свою місію за умови, що буде опрацьована чітка державна технічна політика щодо АПК, яка враховуватиме інтереси та особливості не тільки сільського господарства, а й промисловості, що дає йому ресурси.

У процесі здійснення аграрної реформи на засадах приватної власності удосконалюються існуючі форми господарювання та виникають нові господарські і підприємницькі структури.

На 1 січня 2001 року в Україні кількість селянських (фермерських) господарств збільшилась на 3,2 тисячі (порівняно з початком минулого року) і становила 41,6 тисячі юридичних осіб. У користуванні цих господарств знаходиться 2753 тисяч гектарів сільськогосподарських угідь, з них 2522 тисячі гектарів ріллі. Майже 40% господарств мають площу від 20 до 50 гектарів і лише 0,2% - понад 500 гектарів. У розрахунку на одне господарство припадає 60 га ріллі.

У сучасних умовах розвитку науково-технічного прогресу здійснюється інтеграція науки і виробництва на основі створення науково-виробничих систем.

Завданням науково-виробничих систем є впровадження у виробництво інтенсивних технологій, досягнень науки і техніки, передового досвіду, поліпшення селекції та насінництва, племінної справи.

Науково-виробничі системи створюються, як правило, за галузевими принципами. Так, в Україні успішно функціонують науково-виробничі системи “Кукурудза” у Дніпропетровській, “Цукрові буряки” у Полтавській областях та

ін.

Оскільки економічні та природнокліматичні умови, в яких функціонують сільськогосподарські підприємства, неоднакові, в окремих районах створюються асоціації кооперативів для виробництва м'яса і м'ясопродуктів, молока і молокопродуктів, цукрових буряків і цукру, соняшника та олії. Основними виробничими одиницями асоціації є первинні кооперації орендарів для виробництва сільськогосподарської продукції та надання різних послуг.

Територіальна організація АПК являє собою процес постійного удосконалення його функціонально-компонентної і територіальної структур. За територіальними масштабами аграрно-промислові комплекси поділяються на аграрно-промислові підприємства і аграрно-промислові територіальні комплекси.

Аграрно-промислове підприємство - це органічне поєднання в одному підприємстві виробництва сільськогосподарської продукції і сучасної промислової її переробки.

Власне аграрно-промислові територіальні комплекси, в свою чергу, поділяються на спеціалізовані та інтегральні (багатогалузеві) АПК.

Спеціалізовані АПК являють собою поєднання виробництв на основі їх окремих циклів на території області, економічного району, всієї країни. В Україні сформувались, наприклад, такі спеціалізовані АПК, як цукробуряковий, виноградарсько-виноробний, льоно-промисловий, олійно-переробний, м'ясо-промисловий та інші.

Інтегральні (багатогалузеві) АПК - це поєднання сільськогосподарського і промислового виробництва та таких галузей господарства, які беруть участь у виробництві, переробці і реалізації сільськогосподарських продуктів на території області, економічного району і всієї країни. Тому АПК цього виду поділяють на обласні, економічних районів і загальнодержавні. Обласні АПК складають територіальні частини АПК економічного району і всієї України.

Інтегральні АПК, в залежності від структури і спеціалізації, поділяються на рослинницькі і тваринницькі.

Успішне функціонування АПК залежить від розвитку таких галузей промисловості, як хімічна і нафтохімічна, комбікормова, мікробіологічна, електроенергетична і машинобудування. Вони повинні бути переорієнтованими на виробництво такої кількості продукції, якої було б достатньо для забезпечення господарств всіма її видами.

У 1992 році розроблена "Національна програма виробництва технологічних комплексів і устаткування для сільського господарства, харчової та переробної промисловості". На території України до 1992 року випускалося близько 30% номенклатури машин, потрібних для сільського господарства. Національною програмою на 1992-1997р.р. передбачалося довести виробництво сільськогосподарської техніки до 70-75% від потреби, але фактично виробляється удвічі менше.

Кількість сільськогосподарських машин у господарствах значно нижча від їх потреби. Так, наприклад, у 2000 р. забезпеченість господарств тракторами становила лише 41%, зернозбиральними комбайнами - 44,3, кормозбиральними - 37, бурякозбиральними - 42,2, кукурудозбиральними - 28,2, жниварками - 56,8%. Головним у розвитку сільськогосподарського машинобудування є реконструкція діючих машинобудівних підприємств, створення відповідної ремонтної бази, машинно-тракторних чи машинно-технологічних станцій. Сучасні машини повинні відповідати міжнародним стандартам.

Налагоджено виробництво практично всіх машин по обробітку ґрунту. Значно зріс технічний і якісний рівень засобів механізації для боротьби з бур'янами і хворобами сільськогосподарських культур. Використовуючи комплектуючі провідних зарубіжних фірм, завод "Львівхімсільгоспмаш", наприклад, розпочав випуск обприскувачів, при використанні яких витрати

отрутохімікатів зменшуються у 2-3 рази.

В Україні вирішується проблема зі створенням вітчизняних зернозбиральних комбайнів. На Херсонському заводі сконструювали комбайн КЗС-9 "Славутич", а на Олександрійському заводі "Автоштамп" - комбайни "Лан" та "Фермер". Для України щорічна потреба в зернозбиральних комбайнах складає близько 10 тисяч штук.

Стратегічним напрямом має бути забезпечення серійного випуску вітчизняних зернозбиральних комбайнів "Лан" та "Славутич". При цьому важливе значення має створення спільних підприємств з такими провідними зарубіжними фірмами, як "Джон Дір" (США), "МДВ-Хеде" (ФРН) та ін., де комплектуючі вітчизняного виробництва становитимуть 60-80%.

Для заготівлі кормів передбачено створення кормозбиральних комбайнів типу "Марал-125", "Полісся-250", "Марал-190" та "Ягуар-840", які будуть достатньо адаптовані до різних ґрунтово-кліматичних умов України.

Білоцерківський завод сільськогосподарського машинобудування нарощує виробництво кормо-збиральної техніки невеликої продуктивності. У Тернополі організовується виробництво високопродуктивних кормозбиральних комбайнів "Полісся" спільно з заводом "Гомельсьільмаш" (Білорусь).

Брацлавський завод освоїв виробництво доїльного обладнання, налагоджено випуск доїльних апаратів на підприємствах Києва та Одеси.

Важливу роль в успішному розвитку АПК відіграє його виробнича і соціальна інфраструктура.

Виробнича інфраструктура - це всі виробничі приміщення та інші елементи, які безпосередньої участі у виробництві не беруть, але без яких не може відбуватися процес агропромислового виробництва. Отже, виробнича інфраструктура може бути умовно ототожнена із виробничими основними фондами.

У 2000 році, за даними Держкомстату України, вартість основних

виробничих фондів сільського господарства становила 74,8 млрд. грн.

У сучасних умовах формується ринкова інфраструктура АПК, до якої належить система підприємств, організацій, закладів виробничої та невиробничої сфер, що покликані обслуговувати товаровиробників та створювати умови для своєчасного і безперервного нарощування обсягів пропозиції продукції на ринку.

Складовими ринкової інфраструктури збуту в АПК є товарні біржі, брокерські контори, аукціони, агро-торговельні дома, оптово-продовольчі ринки, ярмарки.

Соціальна інфраструктура – це установи освіти, об'єкти схорони здоров'я, установи культури, підприємства торгівлі, громадського харчування, побутового обслуговування, а також житловий фонд.

Сучасна соціальна інфраструктура села в Україні ще недостатньо розвинута. У багатьох селах взагалі відсутні об'єкти соціальної інфраструктури. За даними Державного комітету статистики України, рівень забезпечення дитячими дошкільними закладами складає 38%, загальноосвітніми школами - 53%, амбулаторно-поліклінічними закладами, фельдшерсько-акушерськими пунктами - 63%.

Потребують докорінного поліпшення житлові умови. На селі середній рівень забезпечення житлом тут у розрахунку на одного жителя складає 22 м. кв., що у 2,5-3 рази нижче від аналогічного показника розвинутих країн. Залишається низьким рівень комунального благоустрою житлового фонду. Частка квартир, обладнаних центральним опаленням і каналізацією, становить близько 25%, водогоном - 32, природним газом - 20%.

Невирішеність проблем соціальної інфраструктури села гальмує реформування АПК, формування ринкової економіки, і крім того, не забезпечує зайнятість та соціальний захист селян.

Найважливішою ланкою АПК є аграрний сектор, оскільки вартість

сільськогосподарських виробничих основних фондів у суспільному сільському господарстві на кінець 2000 р. у порівняльних цінах становила 74,8 млн. грн. В аграрному секторі зайнято майже 75% середньорічних працівників та виробляється понад 53% вартості продукції.

У структурі сільського господарства України домінують такі галузі: рослинництво і тваринництво. Продукція сільського господарства в 2000 р. у порівняльних цінах 2000 р. становила 56099 млн. грн., в тому числі продукція рослинництва – 33619 млн. грн., продукція тваринництва – 22480 млн. грн.

Основним шляхом підвищення ефективності всіх структурних підрозділів АПК є перехід на інтенсивний розвиток. Інтенсифікація сільського господарства означає збільшення виробництва продукції в розрахунку на одиницю ресурсів. Хоча цей процес сьогодні вже стає реальністю, зростання собівартості продукції, зниження фондівіддачі свідчать про те, що збільшення капіталовкладень випереджає збільшення валової продукції. Упродовж багатьох років підвищення продуктивності праці відстає від темпів зростання її оплати. Все це істотно сповільнює темпи підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва.

2. ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ АПК В УМОВАХ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Перехід до ринкової економіки пов'язаний із структурною перебудовою агропромислового комплексу, удосконалення його функціонально-компонентної і територіальної структур, розвитком агропромислової інтеграції, вертикальної і горизонтальної кооперації, комплексування і комбінування виробництва, формування зон і районів товарного виробництва різних видів сільськогосподарської продукції, переспеціалізацією і деспеціалізацією господарств, реформацією всього агропромислового комплексу, зональних,

внутрішньо-зональних, міжгалузевих і внутрішньогалузевих підкомплексів. Розвиваються нові економічні, торговельні, технологічні та організаційні зв'язки між ними. На зміну жорсткому державному управлінню і плануванню приходять ринкові регулятори, які вносять дуже великі корективи у взаємовідносини між окремими галузями агропромислового комплексу, його підприємствами і господарствами. Все більше вступають в силу товарно-грошові відносини між ними.

Однак трансформації в агропромисловому комплексі повинні мати регульований і планомірний характер. Тому завдання економічної науки полягає в тому, щоб структурна перебудова в агропромисловому комплексі відбувалася на основі конструювання таких моделей агропромислових структур, які б забезпечували найбільш раціональне і високоефективне використання аграрно-ресурсного потенціалу, стабільне нарощування виробництва агропромислової продукції, максимальне насичення ринку продовольчими товарами і повну забезпеченість ними населення України. Досягнення конструктивної економіки, економічної і соціальної географії, економічної математики і кібернетики дозволяють проектувати моделі різних агропромислових формувань, які в сучасних умовах розвитку продуктивних сил і науково-технічного прогресу здатні забезпечити високу ефективність агропромислового виробництва.

Розвиток агропромислового комплексу відбувається на основі агропромислової інтеграції, комплексування, комбінування і кооперування. Всі ці процеси відбуваються шляхом взаємозв'язку і взаємообумовленості, які зумовлюють формування і розвиток агропромислового комплексу.

Дослідження проблем комплексоутворення і закономірностей формування і розвитку агропромислового аграрно територіальних комплексів постійно перебувають в центрі уваги науки і практики. Пізнання законів і особливостей територіальної організації агропромислового виробництва,

агропромислової інтеграції, вертикальної і горизонтальної інтеграції, комбінування і комплексування виробництва дозволяє створювати такі організаційно-господарські структури, які забезпечують високу ефективність агропромислового виробництва. Їх розвиток дозволяє розкрити нові додаткові джерела збільшення виробництва продукції, підвищення економічної ефективності виробництва і збільшення надходжень в державний бюджет.

У процесі створення комплексів і їх розвитку, завдяки взаємозв'язаному, скомплектованому, заінтегрованому, скооперовану і збалансованому розвитку промислових і сільськогосподарських підприємств, створюються найкращі умови для високоефективного використання природних, виробничих, фінансових та економічних ресурсів. При комплексному розміщенні промислових комплексів і розвитку інтеграції досягається значна економія капітальних вкладень. зменшується протяжність інженерних комунікацій, доріг, зменшується площа землі для забудови, створюються сприятливі умови для соціально-економічного розвитку територій. Отже, агропромислові комплекси - це найбільш оптимальна форма територіальної організації агропромислового виробництва, що розглядаються наукою і практикою як найбільш прогресивні високоефективні форми організації агропромислового виробництва. Саме тому, коли в Україні здійснюється структурна перебудова і реформування агропромислового комплексу, необхідне подальше вдосконалення комплексного розвитку галузей сільського господарства, харчової і переробної промисловості, раціоналізації технологічних, виробничих та економічних зв'язків.

Дослідженням теоретичних, методологічних та інших проблем комплексоутворення займаються економісти-аграрники, географи і соціологи. Адже об'єктивні процеси комплексоутворення відбуваються на суцільній території і у відповідних соціально-економічних умовах. Процеси комплексоутворення відбуваються в результаті взаємодії економічного та

суспільного розвитку. Вони можуть бути пізнані і використані в практиці господарської діяльності за умови залучення до арсеналу досліджень багатьох галузей науки і насамперед економіки, математики, кібернетики, статистики та інших галузей науки. При дослідженні комплексів сформувалися такі основні напрямки їх досліджень: теоретичний, методологічний і прикладний.

Теоретичні дослідження спрямовані на узагальнення об'єктивних законів, закономірностей і особливостей матеріального виробництва і їх прояв в агропромисловому комплексі, розкриття специфічних особливостей економіки і організації агропромислового виробництва і його оптимального поєднання з промисловим. У процесах методичного характеру розкриваються методи і прийоми досліджень особливостей розвитку і територіальної організації агропромислового виробництва, структурно-динамічного аналізу його структурних перетворень. Прикладні дослідження присвячені в основному аналізу і оцінці різних форм агроформування та економічної ефективності функціонування.

Агропромисловий комплекс – складова структурна частина господарського комплексу України. Він повинен являти собою структурно завершену, збалансовану, зінтегровану, взаємозв'язану, високоефективну систему, здатну повністю забезпечити населення продуктами харчування, а зовнішню торгівлю – експортними товарами. Основною складовою агропромислового комплексу є сільське господарство, важлива складова частина, одна з основних, життєво важливих галузей господарства України і сфер матеріального виробництва, яка спеціалізується на виробництві продуктів харчування для населення, сировини для промисловості і експортних товарів для зовнішньої торгівлі. В цій галузі виробляється більш як 50% продукції АПК. Другою його важливою галуззю є харчова і переробна промисловість. До неї належать галузі і підгалузі харчової промисловості (мукомельно-круп'яної, хлібопекарської, плодоовочево-консервної, цукрової, олійно-жирової,

виноградарсько-виноробної, м'ясо-молочної, рибної та інших галузей). Третьою складовою частиною агропромислового комплексу є галузі промисловості, що виробляють для сільського господарства і харчової промисловості основні засоби виробництва (сільськогосподарські машини і технологічне обладнання) та предмети праці (мінеральні добрива, хімічні меліоранти, пестициди, гербіциди, пально-мастильні та інші матеріали).

Гармонійний і збалансований розвиток складових агропромислового комплексу базується на тісних технологічних, економічних і організаційних зв'язках між ними. В минулому вони розвивалися на плановій основі. Планування виробництва і поставок сільськогосподарським підприємствам промислових засобів виробництва і предметів праці, забезпечувало поступове нарощування продукції землеробства і тваринництва в державні ресурси і промисловим підприємствам для переробки, забезпечувало ефективне функціонування всіх складових частин агропромислового комплексу. Однак в умовах його структурної перебудови і реформування порушилися економічні зв'язки між промисловими і сільськогосподарськими підприємствами. Великий диспаритет цін на промислову і сільськогосподарську продукцію призвів до погіршення економічних взаємовідносин між промисловими і сільськогосподарськими підприємствами.

Дезінтеграція призвела до порушення цілісності, структурної завершеності і збалансованості всіх складових агропромислового комплексу. Тому основне завдання полягає в тому, щоб, використовуючи ринкові регулятори, з допомогою паритету цін, налагодити нормальні економічні взаємовідносини між всіма складовими агропромислового комплексу.

Вирішальне значення у формуванні нового структурно завершеного агропромислового комплексу має агропромислова інтеграція. Вона передбачає поглиблення таких технологічних, економічних, організаційних та інших зв'язків між сільськогосподарськими, промисловими підприємствами і розвиток

різних агропромислових формувань, які забезпечують більш раціональне і високоефективне використання всього виробничого потенціалу. В умовах ринкової економіки агропромислова інтеграція набуває нових рис, оскільки інтеграційні процеси пов'язані із змінами власності економічних взаємовідносин між сільськогосподарськими підприємствами, в організаційній структурі виробництва та іншими чинниками. Агропромислова інтеграція — процес органічного злиття промислового і сільськогосподарського виробництва, що забезпечує підвищення економічної ефективності агропромислового виробництва.

Інтеграційні формування — це єдині виробничо-господарські комплекси, в яких вся господарська і комерційна діяльність здійснюється на основі вертикальної і горизонтальної кооперації, спеціалізації і концентрації виробництва і переробки сільськогосподарської продукції. Як наслідок суспільного і територіального поділу праці відбувається як на загальному народногосподарському рівні, так і на рівні окремих територій, підприємств і господарств. Результатом інтеграції різних галузей на загальнодержавному рівні є агропромисловий комплекс України, на регіональному — зональні і внутрішньо-зональні територіально-виробничі комплекси, на міжгалузевому — спеціалізовані агропромислові комплекси: зерно-промисловий, бурякоцукровий, олійно-жировий, плодоовочево-консервний, виноградарсько-виноробний, тваринницько-промисловий та інші, на місцевому рівні — це агропромислові об'єднання, агрофірми, агрокомбінати та інші інтеграційні формування. В останніх, як правило, інтегратором виступає промислове підприємство (див. Схему 1).

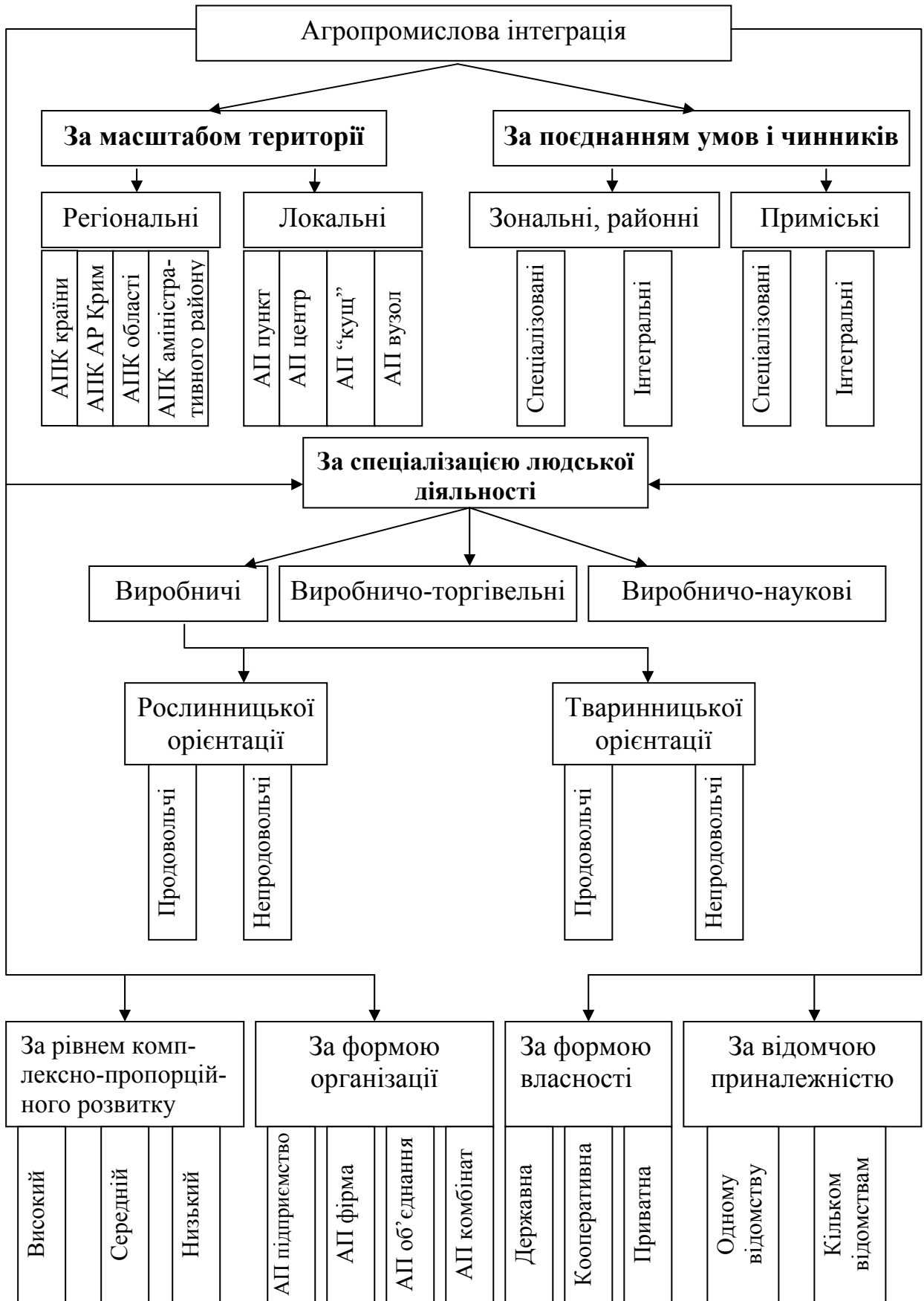

Схема 1.

Упродовж останнього часу, хоч і повільно але вже почалися процеси спеціалізації сільськогосподарського виробництва. Вони відбувалися насамперед на рівні окремих господарств і підприємств, відбувається перехід окремих господарств і підприємств на індустріальну, високоінтенсивну і спеціалізовану основу. В цих умовах виникає необхідність розвитку кооперації. Розвивається горизонтальна і вертикальна кооперація, з яких перша являє собою планомірне співробітництво господарств, що спеціалізуються на виробництві певних видів продукції або напрямків своєї діяльності з метою найбільш ефективного використання природних, виробничих, трудових і фінансових ресурсів. При цьому, як правило, зберігається економічна і юридична самостійність господарств і підприємств, які кооперуються між собою. Організація виробничих і обслуговуючих кооперативів має стати одним із важливих напрямків самозахисту сільських товаровиробників та виходу агропромислового комплексу з кризової ситуації.

Обслуговуючі сільськогосподарські кооперативи та їх об'єднання становитимуть реальну конкуренцію посередницьким приватним структурам, які наживаються на бідності та економічній немочі господарств. Комбінування виробництва передбачає поєднання в одному підприємстві виробництва, переробки і реалізації готової продукції. Вона базується на одному технологічному процесі і завершеному циклі виробництва готової продукції. Найбільше комбінування знайшло своє поширення в цукровій промисловості України. Великі цукрокомбінати були майже в усіх областях України. (Схема 2)

З наведеної схеми видно, що агропромисловий комплекс України складається з двох великих підкомплексів продовольчого і непродовольчого. Кожний із них має свою сировинну базу, галузі промисловості з переробки сировини, економічні зв'язки, ринки збуту продукції, але є основною складовою частиною агропромислового комплексу.

Агропромисловий комплекс України

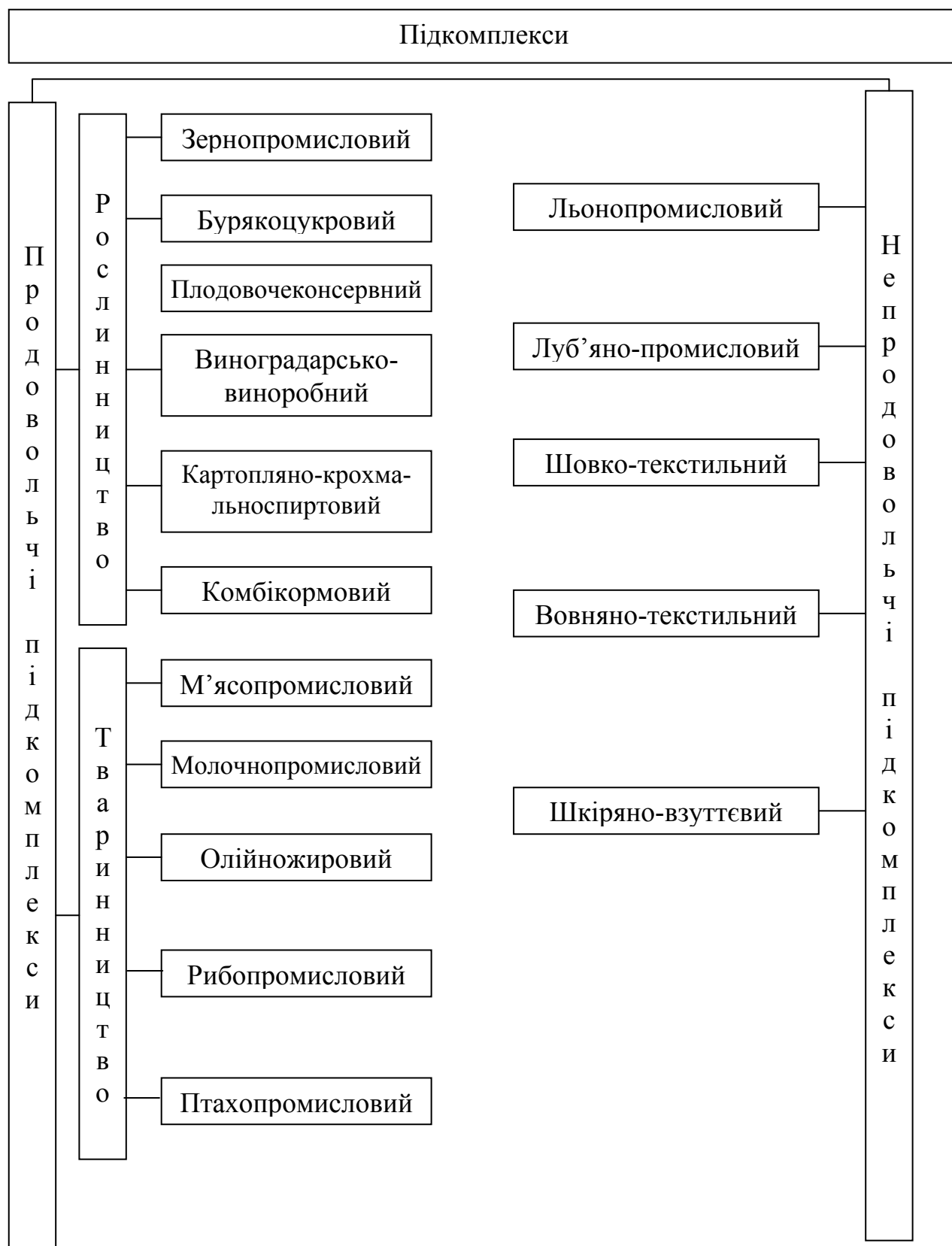

Схема 2.

Ідея агропромислового комплексування набуває все більшого розвитку і популярності, оскільки ця форма організації створює можливості поновому поєднувати принципи територіальної концентрації з вертикальною інтеграцією, забезпечувати потреби населення конкретної території та суміжних із нею районів продукцією комбінату. За останній час в Україні ще працюють понад 40 агропромислових комбінатів різної спеціалізації. Серед них найпоширенішими є локальні та регіональні. Комбінати мають широкі технологічні та економічні зв'язки з підприємствами і господарствами, з якими узгоджують, координують і планують свою виробничу діяльність.

На основі агропромислової інтеграції формуються спеціалізовані та інтегральні агропромислові формування різних територіальних районів (країни, економічного району, адміністративної області, району та окремих господарських формувань). Найбільш успішно агропромислова інтеграція розвивається на основі тих галузей сільського господарства, продукція яких не витримує тривалого зберігання і вимагає швидкої переробки і реалізації (молоко, горюдина, фрукти, виноград та інші види продукції). Агропромислові формування характеризуються територіальною єдністю, комплексністю і просторовою обмеженістю своїх підрозділів. Межі агропромислових формувань складаються в залежності від їх сировинних зон, глибини спеціалізації господарств, розмірів виробництва продукції. Отже, на основі вищесказаного можна назвати основні риси агропромислового комплексу. Першою і головною рисою є наявність постійних технологічних, економічних і організаційних зв'язків між сільським господарством і промисловістю як по лінії виробництва і переробки сировини, так і по лінії комплексної переробки і утилізації відходів. Інші важливі риси полягають у взаємопов'язаності і пропорційності розвитку сільськогосподарських і промислових підприємств, об'єднаних однією програмою розвитку виробництва всіх підрозділів, що утворюють те чи інше агроформування (виробництва, зберігання, переробка та

збут сільськогосподарської продукції).

Отже агропромисловий комплекс слід розглядати як найбільш прогресивну і високоефективну форму спільної і територіальної організації, матеріального виробництва, в якій всі його галузі заінтегровані в одній структурно завершеній, збалансованій, технологічно, економічно і організаційно зв'язаній системі, основне завдання якої полягає в максимальному забезпеченні населення продовольчими товарами.

Функціонально-компонентна структура АПК являє собою сукупність галузей сільськогосподарського і промислового виробництва, які технологічно, економічно і організаційно пов'язані між собою, основне завдання яких – максимально забезпечити населення продуктами харчування і предметах першої необхідності, територіальна структура має на меті максимальне залучення і високоефективне використання ресурсних можливостей територій для високоефективного розвитку промислового виробництва. Компетентна структура АПК відображає його внутрішньогалузевий поділ праці, в процесі якого можлива поява нових галузей і виробництв, видів діяльності, об'єднаних функціональним призначенням. Кожний спеціалізований чи інтегрований агропромисловий комплекс є носієм зовнішнього і внутрішнього аспекту функцій. Перший знаходить свій вияв у процесах і рівнях спеціалізації, а другий – у процесах комплексоутворення, в рівнях його розвитку і пропорційності, тому головною ознакою рівня ефективності кожного спеціалізованого продуктивного підкомплексу є збалансованість між стадіями виробничого циклу.

Територіальна структура відображає внутрішньотериторіальну будову АПК, характеризує територіальні відношення між процесами виробництва, промисловою переробкою сільськогосподарської сировини і умовами їх розвитку в межах регіонів різного масштабу, тобто форми територіального зосередження агропромислового процесу. Територіально їх можна

розчленувати за різними ознаками. Елементи територіальної структури можуть бути регіональними (зональними і внутрішньозональними), локальними і приміськими. Всі вони відображають специфіку поєднань природних умов і ресурсів, характер розселення, поєднання галузей агропромислового виробництва, спеціалізацію господарств і підприємств.

Функціонування АПК базується на економічних, технологічних і організаційних зв'язках. Зв'язок — це конкретний вираз певного відношення, який має розчленований енергетичний супутратний склад і потоки речовини, сировини матеріально-технічних ресурсів, сировини, напівфабрикатів, енергії, кінцевої продукції, товарів, промислової маси, інформацій тощо. Функціональні зв'язки АПК забезпечують появу формування, розвиток і високоефективне функціонування агропромислових утворень. Ці складники зв'язують усі складові агропромислового комплексу в єдину цілісну, структуризовану, збалансовану і заінтегровану систему, яка забезпечує населення продовольчими і промисловими товарами. Вони зв'язують систему матеріальних потоків, сировини, продукції засобів виробництва у систему матеріально-технічного постачання, яка є кровоносною системою агропромислового комплексу.

В основі функціонування АПК лежать два головних види зв'язків: зовнішні і внутрішні, з яких перші зумовлюють виникнення, формування, розвиток і високоефективне функціонування агропромислових формувань, їх основні параметри, другі — розкривають внутрішні взаємовідносини між всіма структурними елементами і складовими АПК, системні механізми його функціонування.

Зовнішні зв'язки розвиваються у двох основних напрямках між АПК і економічним середовищем і АПК та природним середовищем. Вони охоплюють: планово-управлінські, які забезпечують регульований, планомірний і збалансований розвиток АПК; матеріально-технічні, які забезпечують матеріально-технічне постачання, тобто забезпечення

господарства сільськогосподарськими машинами, обладнаннями, мінеральними добривами, хімічними мінерантами, пестицидами, гербіцидами, комбікормами, мікробіологічними добавками, пальномастильними та іншими матеріалами; природно-екологічні, які забезпечують розширене відтворення природного середовища, підвищення продуктивності та економічної ефективності використання природно-ресурсного потенціалу (гідротехніка, хімічна і біологічна меліорація земель, корінне поліпшення лук і пасовищ, удобрення ґрунтів); реалізаційних споживачів, що відображають реальний попит на вироблену продукцію на кожній конкретній території (реалізація продовольчих товарів, напівфабрикатів, споживання продукції, сировини тощо), також інформації є носіями до вищих органів влади і зворотної – від них до нижчих. Ці зовнішні зв'язки можуть бути прямими, непрямими і опосередкованими.

Внутрішні зв'язки забезпечують цілісність, збалансованість, функціональну єдність АПК і різних агропромислових формувань, а тому їх можна назвати комплексуючими. Вони охоплюють:

- ✓ транспортно економічні зв'язки, які об'єднують всі галузі агропромислового комплексу, всі його ланки і складові частини в єдину структуровану систему, серед них відбувається обмін між всіма комплексуючими складовими АПК;
- ✓ виробничо-структурні, які включають матеріально-технічне, інженерне, агросервісне, агрохімічне та інші обслуговування;
- ✓ організаційно-управлінські, які забезпечують управління, регулювання і планування агропромислового виробництва;
- ✓ фінансові зв'язки, які охоплюють фінансування капітальних вкладень, проектів соціально-економічного розвитку, будівництва гідротехнічних споруд, меліоративних систем, промислових підприємств, шляхів сполучення тощо;
- ✓ технологічні, які об'єднують господарства, сільськогосподарські і

промислові підприємства, які на основі виробничих циклів об'єднують їх у відповідні агропромислові формування;

- ✓ економічні, які охоплюють обмін товарами основними видами продукції бартерні та інші угоди;
- ✓ виробничо-соціальні зв'язки, що здійснюються між матеріальним виробництвом і населенням, яке забезпечує його потреби у продуктах харчування і всіх інших товарах.

Висока стабільність, стійкість і постійність усіх зв'язків забезпечує високу економічну ефективність функціонування агропромислового комплексу, стабільне нарощування агропромислової продукції, систематичне підвищення життєвого рівня населення і його добробуту. Тому проблема економічних зв'язків повинна бути об'єктом управління і планування систематичного контролю з боку держави. Від того, наскільки підтримуються, розвиваються, економічно стимулюються економічні зв'язки залежить стійкість і висока динамічність розвитку агропромислового комплексу.

Необхідно нагадати, що порушення всіх економічних, технологічних, фінансових та організаційних зв'язків призвело до занепаду агропромислового комплексу, руйнації його продуктивних сил, зменшення виробництва продовольчих товарів, зниження їх споживання. Зокрема, погіршення економічних зв'язків між промисловими підприємствами, які виробляють засоби виробництва, що використовуються в сільському господарстві (трактори, сільськогосподарські машини і обладнання) і предмети праці (мінеральні добрива, хімічні меліоранти, пестициди, гербіциди, комбікорми, пальномастильними та інші матеріали) призвело до погіршення матеріально-технічного забезпечення господарств. їх деіндустріалізації, дезінтенсифікації і деспеціалізації та значного зменшення всіх видів сільськогосподарської продукції.

Таблиця 4

**Динаміка виробництва основних видів сільськогосподарської продукції,
тис.т.**

Види продукції	Роки									
	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Зерно	38593	38521	45411	35339	33876	24554	35472	26462	24581	24459
Цукрові буряки	34845	28994	33714	28138	29651	23010	17663	15333	14064	13198
Соняшник	2311	2147	2075	1569	2860	2823	2308	2262	2794	3457,4
Картопля	14551	20278	21090	16105	14729	18411	16701	15336	12723	19831
Городина	5932	5311	6055	5142	5880	5069	5168	5456	5324	5824,3
Плоди і ягоди	1542	2124	2798	1153	1897	1927	1594	1552	766	1452,16
Виноград	573	656	665	394	457	498	319	277	306	286
Яловичина	1985,4	18593	16562	13148	1185,9	1047,8	929,6	793,9	791,2	754,3
Свинина	1395	1240	1170	1104	1002	885	831	767	666	673,9
Баранина	87	80	76	61	53	52	48	21	17,2	
Птиця	757	577	465	337	275	202	170	160	199	191,2
М'ясо в живій вазі - всього	4938	4430	4090	3884	3557	3166	1027	2849	2586	1662,8
Молоко	22400	19114	18337	18138	17275	15821	13760	13739	13400	12657,9
Яйця, млн. шт.	15188	13491	11794	1054	9404	8769	8242	8270	8739	88086

Сільське господарство: Статистичний щорічник.- Київ: Мінстат України, 2001- С.47,64.

З Наведених в таблиці даних видно, що з 1991 р. по 2000 р. виробництво зерна в Україні зменшилось на 14 млн. т., цукрових буряків - на 21 млн. т., городини - на 1 млн. т., плодів і ягід - на 0,9 млн. т., винограду - на 226 тис. т., м'яса всіх видів - на 3,3 млн. т., молока - на 9,7 тис. т. і яєць - на 7,4 млн. шт.

Валова продукція сільського господарства в 2000 р. у порівнянні з 1990р.

зменшилась на 49,2 млрд. грн., в тому числі рослинництва на 19,1 млрд. грн. і тваринництва на 30,1 млрд. грн. Такий великий спад виробництва сільськогосподарської продукції самозагрожує продовольчій безпеці.

Знизилася рентабельність виробництва усіх видів продукції сільського господарства (Таблиця 5).

Таблиця 5

Рівень рентабельності основних видів продукції сільського господарства у сільськогосподарських підприємствах (у відсотках)

Види продукції	Роки						
	1990	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Зерно	275,1	85,6	64,6	37,5	1,9	12,0	64,8
Насіння соняшника	236,5	170,9	53,0	19,4	22,0	54,5	52,2
Цукрові буряки	29,5	31,2	3,8	-10,4	-12,0	-14,0	6,1
Городина відкритого ґрунту	27,6	12,8	-26,5	-37,4	-25,2	-12,8	-1,7
Картопля	27,2	34,3	6,4	-24,1	-18,6	-12,2	14,0
Плоди	83,8	20,7	-3,6	-30,7	-44,6	-25,6	-1,1
Виноград	71,7	74,0	19,4	-19,2	-12,6	3,4	62,7
Молоко і молочні продукти	32,2	-23,2	-44,0	-53,7	-59,3	-57,9	-42,3
М'ясо яловичини	20,6	-19,8	-43,1	-61,5	-59,3	-57,9	-42,3
М'ясо свиней	20,7	-16,7	-42,1	-57,4	-47,4	-51,0	-44,3
М'ясо овець	2,3	-31,9	-51,8	-58,8	-59,4	-57,0	-46,4
М'ясо птиці	17,0	-18,4	-32,8	-44	-43,4	-45,5	-33,2
Яйця	27,3	36,5	2,4	-5,5	-1,3	0,7	10,6
Вовна	-2,4	-61,3	-77,8	-85,6	-88,8	-87,3	-75,8

„Сільське господарство України”: Статистичний збірник за 2000 рік, Київ: 2001.– С.39.

В результаті погіршення економічних, технологічних і організаційних

зв'язків між промисловими і сільськогосподарськими підприємствами, дезорганізації сировинних зон і зменшення сировинних ресурсів змушена була скоротити своє виробництво і харчова промисловість.

Аналіз показує, що в Україні постійно скорочується виробництво усіх видів продовольчих товарів. До мінімуму зведено виробництва м'яса і м'ясопродуктів, молочних продуктів, цукру, випічки хліба, іншого продовольства. Зменшення продовольчих товарів супроводжується зниженням їх якості. Вона з кожним роком погіршується і навіть стає непридатною для споживання. Особливо низькоякісні м'ясні і молочні продукти.

Трансформація агропромислового комплексу, зменшення виробництва продукції землеробства і тваринництва, а також продовольчих товарів звели до мінімуму їх споживання населенням. Багато із них населення споживає вже менше науково-обґрунтованих норм. Отже, продовольча проблема стала загрозою для національної безпеки України.

Тому проблемам розвитку агропромислового комплексу необхідно приділити особливо велику увагу. Він повинен стати предметом особливої державної політики і повинен знайти своє відображення у продовженні економічних реформ. Вони мають бути спрямовані насамперед на створення економічного середовища для прискореного розвитку агропромислового виробництва, приблизно однакових економічних умов для розширеного відтворення у всіх галузях і сферах агропромислового комплексу, удосконалення фінансово-кредитної, цінової, рентної, податкової, протекціоністської, митної і страхової політики.

Предметом державної політики має стати управління і планування в агропромисловому комплексі, ліквідації хаосу, надання процесу розвитку агропромислового комплексу контрольованою, планомірною і регульованою характеру. В умовах, коли ринок ще не вступив у повну силу, а його регуляторами не стали стимулюючими чинниками розвитку економіки,

управління розвитком продуктивних сил повинна взяти на себе держава. У своїй політиці вона не може проігнорувати такі важливі регулятори, як управління і планування з яких перше має представляти собою систему регулювання розвитку агропромислового виробництва, обміном, розподілом і споживанням матеріальних благ у відповідності із законами суспільного виробництва, а друге — господарсько-організаційну діяльність держави, спрямовану на збалансований, регульований і планомірний розвиток агропромислового комплексу. Без державного управління і планування вивести агропромисловий комплекс з кризової ситуації, забезпечити стабільне нарощування виробництва продовольства практично неможливе. Із вступом у повну силу ринкових відносин і регулюючої функції ринку вплив на розвиток аграрної економіки державного планування і управління поступово зменшується.

На перших етапах економічної реформи важливо не допустити міжгалузевих диспропорцій і забезпечити збалансований розвиток усіх галузей агропромислового комплексу. Балансовий метод управління і планування повинні забезпечити насамперед узгоджений розвиток промисловості і сільського господарства. Занепад галузей промисловості і передусім сільськогосподарського машинобудування, хімічної, нафтохімічної промисловості, а також комбікормової і мікробіологічної, призвели до значного занепаду галузей сільськогосподарського виробництва. Порушення міжгалузевих економічних зв'язків, погіршення системи матеріально-технічного постачання, порушення комплексності в розвитку агропромислового комплексу стало однією з основних причин його великого занепаду. Тому збалансований комплекс, пропорційний розвиток АПК, забезпечення взаємозв'язків між промисловістю і сільським господарством може бути економічною основою для узгодженого розвитку аграрної економіки. Надання пріоритетного розвитку промисловості та виробництву засобів виробництва і

предметів праці дозволить індустріалізувати, інтенсифікувати, спеціалізувати сільськогосподарське виробництво на тих видах продукції, для яких воно має найкращі природноекономічні умови і які обходяться їм найдешевше. Тільки в умовах високої індустріалізації і комплексної механізації сільськогосподарського виробництва можлива його висока економічна ефективність.

З індустріальним розвитком країни пов'язана також інтенсифікація. Будівництво гідротехнічних споруд, меліоративних систем, гідротехнічна, біологічна і хімічна меліорація земель, їх корінне поліпшення і високопродуктивне використання можливе лише при умові високопродуктивної індустрії.

Комплексність і пропорційність розвитку агропромислового комплексу має включати не тільки збалансований розвиток галузей промисловості, що виробляють промислові засоби виробництва і предмети праці та сільськогосподарського виробництва, але й галузі харчової і переробної промисловості. Великий дисбаланс сировинних ресурсів і виробничих потужностей легкої і харчової промисловості, порушення технологічних та економічних зв'язків між промисловими і сільськогосподарськими підприємствами, недопоставками сировини зумовили різке зменшення всіх видів продукції харчування і дуже велике погіршення її якості.

Комплексність, збалансованість і пропорційність розвитку матеріально-технічного постачання, забезпечення сільського господарства промисловими засобами виробництва, всіма іншими матеріально-технічними ресурсами, створення відповідної системи— лише при цих складниках можна вести аграрний сектор економіки. І поки наші внутрішні ринки не будуть насичені промисловими засобами виробництва і предметами праці, поки господарства не зможуть їх купити по доступних цінах, доти проблема матеріально-технічного постачання повинна бути в центрі уваги державної політики. В цілому вона

повинна бути спрямована на удосконалення функціонально-компонентної структури, розміщення і спеціалізації сільськогосподарського виробництва, формування зон і районів товарного виробництва, основних видів сільськогосподарської продукції, організаційно господарське розміщення нових господарських структур, фермерських господарств, розвиток товарно-промислових відносин, максимальне насичення ринку продовольчими товарами, сприятливого економічного середовища для розширеного відтворення у всіх сферах аграрного виробництва, удосконалення фінансово-кредитної, інвестиційної, цінової, протекціоністської, податкової, митної і страхової політики, розширення зовнішньоекономічних зв'язків, підвищення конкурентноспроможності українських продовольчих товарів і т. ін.

3. ЕКОНОМІЧНІ МЕХАНІЗМИ РЕГУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ АПК В РИНКОВИХ УМОВАХ

Поняття ринкової економіки дуже складне, розпливчате, багатогранне. Воно охопило цілий комплекс категоріальних понять, особливостей і закономірностей товарних і грошових відносин. Ринкова економіка пройшла досить тривалий і великий шлях свого розвитку, структурного і якісного оновлення - від зародження первісних форм до сучасних високорозвинутих і досконалих систем з різними моделями їх формування та функціонування. Тому, переходячи до ринкової економіки, треба, перш за все, точно визначитися, до якої ринкової економіки ми йдемо, який вплив вона матиме на розвиток економіки і кожної його галузі.

Ринок – це система товарно-грошових відносин, сфери обміну, які відбуваються в процесі виробництва і розподілу матеріальних благ. Ринкові відносини характеризують рівень розвитку виробництва і товарно-грошових відносин, стан і співвідношення попиту і пропозицій на товари і послуги в

масштабах окремого регіону країни чи світової економічної системи. В масштабах окремого регіону міста чи села ринок не що інше, як місце продажу товарів. Існують місцеві, регіональні, загальнодержавні, континентальні і світові ринки.

Ринок виникає в результаті суспільного і територіального поділу праці, з яких перший являє собою відособлення різних видів виробництв, при якому товаровиробники займаються виробництвом різних видів продукції, що стає предметом обміну, другий — відособлення окремих адміністративних областей, економічних регіонів, природноекономічних зон з виробництва окремих видів.

В аграрному секторі економіки суспільний поділ праці знаходить своє відображення як у спеціалізації окремих господарств і підприємств на виробництві певних видів продукції, так і в розміщенні сільськогосподарського виробництва і спеціалізації окремих природноекономічних зон і районів. Спеціалізуючись на виробництві певних видів продукції господарств, районів, областей, окремі економічні райони втягуються у ринкові відносини, утворюючи внутрішній ринок продовольчих товарів. Його місткість залежить від обсягу їх виробництва в сільському господарстві, харчовій і переробній промисловості.

Ринок не може розвиватися без торгівлі, тобто без обміну товарів, які являють собою процес їх проходження із сфери виробництва у сферу споживання. Торгівля – це одна із галузей народного господарства, що забезпечує обіг товарів і економічний зв'язок між виробництвом і споживанням, між окремими галузями господарського комплексу, окремими економічними районами і природноекономічними зонами. Через торгівлю відбувається економічний зв'язок між окремими галузями сільськогосподарського виробництва, між ними і підприємствами харчової і переробної промисловості та підприємствами сільськогосподарського машинобудування, хімічної,

нафтохімічної, мікробіологічної та інших галузей промисловості. Торгівля виступає найважливішим чинником розвитку економіки та її високоефективного функціонування.

Торгівля здійснюється не на основі бізнесу і підприємств а своєчасної діяльності окремих людей чи їх труп, підприємств і організацій, спрямованих на розвиток товарообміну, розвиток внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Перший бізнес еквівалентний поняттю "підприємництво", під яким розуміється економічна діяльність, спрямована на розвиток виробництва і отримання максимального прибутку. Аграрний сектор економіки пов'язаний з агробізнесом, який охоплює виробництво і реалізацію сільськогосподарської продукції і продовольчих товарів. Характерною особливістю ринкової економіки є конкуренція, тобто боротьба між товаровиробниками за збут готової продукції та за отримання найвищих прибутків. В умовах високорозвинутої економіки насичення ринку товарами конкурентна боротьба набуває особливо гострого характеру, а в умовах кризової ситуації спаду виробництва і високого дефіциту продукції, ринок заповнюють товари іноземних товаровиробників. В агропромисловому комплексі розвиваються різні форми конкуренції.

1. Конкуренція між господарствами різних форм власності, у тому числі: приватної, колективної, державної і змішаної. Ринок має визначити оптимальні, соціальні, економічні сфери кожної із них. Несправедливою є постановка питання про тотальну приватизацію і функціонування лише одних приватних господарств. На ринку можуть конкурувати різні господарські структури: агрофірми, агрооб'єднання, товариства з обмеженою і необмеженою діяльністю, селянські, фермерські, особисті підсобні господарства.

2. Конкуренція між формами господарювання, відносно яких повинен послідовно використовуватись принцип самозабезпечення, самоокупності і високої рентабельності виробництва. Однак держава не має права відмовлятися

від фінансової підтримки тих господарств, які знаходяться в найгірших природноекономічних умовах, використовують найменш родючі землі і виробляють ті види продукції, які не можуть виробляти інші господарства.

3. Конкуренція між господарствами, які виробляють однорідну продукцію. В Україні багато господарств, які спеціалізуються на виробництві однорідної продукції і створюють конкуренцію на її реалізацію як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринку.

4. Конкуренція між різними секторами економіки, які борються за ринки збуту своєї продукції. Економічна ефективність виробництва далеко не однакова в різних секторах економіки. Наприклад, овочівництво, картоплярство, тваринництво – найбільш вигідна в особистих і селянських господарствах, у той час, коли зернове господарство, бурякоцукрове виробництво більш вигідне в господарствах громадського і колективного секторів.

5. Конкуренція між виробником і посередником, оскільки суспільний поділ праці створює можливості для розмежування окремо виробництва сільськогосподарської продукції і продовольчих товарів і торгівлі ними, між якими виступає посередник. В цих умовах з'являється можливість експлуатації товаровиробників посередниками. Посередники конкурують між собою за вигідні для них умови закупівлі в господарства і реалізації на ринках продукції. В економічних умовах, що склалися, коли багато господарств не можуть продати свою продукцію на міських ринках, посередницькі структури наживаються на експлуатації значної кількості селян, скуповуючи за безцінь у них велику кількість сільськогосподарської продукції і реалізують їх на міських ринках за непомірно високими цінами.

Конкуренція виступає як спроможність товаровиробників створювати переваги у ринковому середовищі на основі найновіших досягнень агрозоотехнічного і технічного прогресу, нових технологій вирощування сільськогосподарських культур і виробництва тваринницької продукції. В

цілому створення умов для конкуренції стимулює підвищення економічної ефективності сільськогосподарського виробництва, збільшення доходності господарств. Однак треба відзначити і той факт, що в сучасних умовах регульована конкуренція – це стимул для товаровиробників для отримання максимуму продукції при оптимальних затратах на її виробництво. Проте конкуренцію не можна розглядати як стихійну силу, що діє в ринкових умовах. В умовах кризової ситуації і сучасних умовах кризової ситуації, обмеженій кількості сільськогосподарської продукції, продовольчих товарів, недостатньої насиченості ними ринку породжують значні диспропорції у розвитку агропромислового комплексу, підривають економіку держави. Зокрема, недостатнє насичення внутрішнього ринку продовольчими товарами призвело до їх великого експорту із зарубіжних країн.

Будучи більш конкурентоспроможними на нашому вітчизняному ринку, вони змушують вітчизняних товаровиробників скорочувати власне виробництво. Ось чому конкуренцію не слід розглядати як сліпу стихійну силу. Вона має бути предметом економічної політики держави, яка повинна знайти своє відображення у протекціонізмі. Політика протекціонізму повинна бути системою науково-обґрунтованих, заходів спрямованих на захист вітчизняних товаровиробників від іноземної конкуренції на внутрішньому ринку. Основними напрямками державної протекціоністської політики має стати підвищення митних зборів на імпорт продовольчих товарів, державні дотації, пільгові кредити, надання довгострокових позик, регулювання цін, державні замовлення та інші заходи. Тільки на основі протекціоністської політики держави можна стимулювати державне виробництво сільськогосподарської продукції і продовольчих товарів, захистити внутрішній ринок від напливу недоброякісних, знецінених товарів.

В умовах функціонування ринкової економіки важливого значення набуває маркетинг, який являє собою діяльність на ринку, що спрямована на вивчення місткості ринку, його кон'юнктури, просування товарів від виробника до споживача. Роль і значення маркетингу полягає в регулюванні товарного виробництва з урахуванням споживчого попиту, кон'юнктури ринку і цін на товари. Він повинен зорієнтувати виробництво на такі види продукції і такі

товари, які користуються великим попитом на ринку, можуть бути швидко реалізовані і принести значні прибутки. (Схема 4).

Основні функції, які має виконувати маркетинг, – це збирання, обробка достовірної і поточної інформації про територіальну організацію товарного виробництва, його структуру, обсяги, кількість і якість товарної маси, місткість, попит споживачів, ціни, інформаційне забезпечення товаровиробників і споживачів. Вивчення попиту, претензії, кон'юнктури, цін на товари дає можливість оптимізувати їх розподіл в середині країни, раціоналізувати обмін товарами між окремими областями, економічними районами і здійснювати їх експорт. Вивіз із країни товарів і реалізація їх на зовнішньому ринку дозволяє організувати міжнародний обмін товарами, отримувати великі валютні надходження і поповнювати національний бюджет.

Схема 4. Структура маркетингу

З маркетингом тісно пов'язаний менеджмент, тобто управління виробництвом і ринком. Воно можливе тільки з допомогою глибокого аналізу масштабів виробництва, кон'юнктури ринку, його насиченості товарами, покупної спроможності населення, попиту на різні види продовольчої продукції, можливості аграрного сектора економіки у виробництві всіх видів сільськогосподарської продукції і продовольчих товарів.

Отже, менеджмент слід розглядати як наукову, організаційну і практичну діяльність, спрямовану на управління, регулювання і планування розвитку суспільного виробництва і товарообміну між його окремими галузями, областями, окремими природноекономічними зонами. Теорія і практика менеджменту базується на трьох основних підходах: ситуаційному, традиційному і системному. При системному підході менеджмент розглядається як управління системою, особлива увага приділяється управлінню її окремих складових і системи в цілому.

Розглядаючи агропромисловий комплекс як досить складну систему, менеджмент спрямований на оптимізацію її галузей, координацію їх взаємодії в єдиному структуризованому, цілісному і збалансованому комплексі. Менеджмент слід розглядати як координацію взаємодії всіх управлінських структур, спрямовану на об'єднання всіх структуроутворюючих елементів в єдину систему на основі агропромислової кооперації, вертикальної та горизонтальної інтеграції, комплексування і комбінування виробництва. Ситуаційний підхід базується на тому, що синтезує в собі досить великий комплекс методів і прийомів управління, які у своїй сукупності забезпечують ефективне функціонування агропромислового комплексу. Ситуаційний підхід має базуватися на оцінці ситуації, яка складається на певних етапах розвитку економіки.

У кризовій ситуації управління має бути спрямоване на координацію всіх управлінських структур (міністерств і відомств) на забезпечення прискореного

виходу з кризової ситуації. Використовуючи адміністративний і економічний методи управління і ринкові регулятори, держава, виходячи із тої ситуації, що склалася, регулює розвиток і розміщення продуктивних сил. В умовах постійного економічного зростання стабільного нарощування виробництва продукції, перенасичення ринку товарами, управління має бути спрямоване на регулювання розвитку економіки, узгодження попиту і пропозиції і збалансування товарообміну. Товарообмін має бути збалансованим, тобто виробництво товарної маси повинно відповідати її потребам, її надлишок веде до затоварення і зниження економічної ефективності товарного виробництва, зменшення доходів товаровиробників. Отже, управління виробництвом має орієнтуватися на якість ринку.

При традиційному підході перевага надається розробці універсальних принципів управління, тобто таких його методів і прийомів, які забезпечують координацію всіх управлінських структур, спрямованих на організацію матеріального виробництва у створювальному напрямі. До таких принципів можна віднести і відповідальність управлінських структур, прийняті рішення, оцінку їх ефективності.

Складні і суперечливі процеси ефективного ринкового реформування мають відбуватися під впливом міцної державної влади та високоефективно діючого соціально-економічного управління, себто сучасного менеджменту. З боку держави це має здійснюватись на мікрорівні методами адміністративного і правового регулювання і контролю діяльності всіх господарських структур, фінансово-банківської системи, грошового і кредитного обігу, структурних змін в економіці у результаті розвитку науково-технічного прогресу, суспільного і територіального поділу праці, реалізації загальнодержавних програм економічних перетворень.

Держава має створювати максимально сприятливі умови і забезпечувати надійну правову базу для розвитку агропромислового комплексу, розвитку

ринкових відносин, підприємництва і агробізнесу. Що ж стосується самого ринку, то його місткість, ступінь дефіцитності, попиту і пропозиції, платоспроможності населення, цінова кон'юнктура виступають важливими стимулюючими чинниками розвитку власного товарного виробництва. Однак слід підкреслити, що конкурентоспроможність виробництва, у свою чергу, визначає рівень розвитку і використання сучасного менеджменту в системі господарювання, його організаційну і технологічну досконалість, рівень мотивації виробництва, праці і підприємства. Саме тут ринкова конкуренція активно впливає на формування доходності, рентабельності, прибутків, інвестиційних нагромаджень, які стають основою постійного економічного зростання і розширеного відтворення.

Головна функція держави має зводитись, перш за все, до управління соціально-економічними процесами, раціонально поєднувати і оптимально сполучати централізоване регулювання економічних процесів і ринково-регулюючі механізми управління макро- і мікроскопічним розвитком. І це поєднання повинно відігравати особливу роль моделі перехідного періоду від планової до ринкової економіки, коли відбуваються кардинальні соціально-економічні перетворення. Всі важелі економічного розвитку, регулювання і контролю економічних явищ і процесів необхідно спрямувати на стимулювання прискореного розвитку агропромислового виробництва, формування і розвиток конкурентоспроможних підприємницьких і господарських структур. Ніякі "вільні ринки", ринкові кон'юнктури, шокова монетарна політика, самі по собі, без державного управління і планування, організації відповідного інвестиційного процесу знизу і доверху і навпаки не спроможні забезпечити економічні перетворення. Тільки на основі науково обґрунтованої державної аграрної політики, розробки і реалізації науково обґрунтованих програм та створення валових господарських структур, які б давали приріст ВВП і НД, а також фондів нагромадження і споживання. Вони мають стати реальним

економічним чинником трудової господарської і підприємницької діяльності, насичення ринку продовольчими товарами і забезпечення в них попиту населення.

Тому основним завданням державної економічної політики має стати розробка і реалізація науково обґрунтованих програм, реформування агропромислового комплексу і створення відповідних виробничих структур з усебічним техніко-економічним обґрунтуванням. Формування нових господарських і підприємницьких структур має будуватися на технологічних, економічних та інженерних розрахунках, економіко-математичного моделювання і вибору їх оптимальних варіантів.

Всі складові ринкових перетворень мають базуватися на економічних, технологічних, інженерно-технічних обґрунтуваннях, економіко-математичному моделюванні і виборі оптимальних варіантів господарських структур.

Використання найновіших методів і прийомів управління і планування сприятиме прискореному виходу агропромислового комплексу з кризової ситуації, забезпеченню переходу на більш вискоєфективні соціально-економічні, господарські і підприємницькі структури.

Перехід від планової до ринкової економіки пов'язаний з необхідністю прискореного розвитку аграрного сектора економіки, стабільного нарощування виробництва продовольчих товарів, максимального насичення ними внутрішнього ринку, збільшення експортного потенціалу продовольства, максимального забезпечення населення продуктами харчування. Ринок — могутній каталізатор ділової активності людей, їх стимул до виробництва, підприємництва і бізнесу. Однак, здійснюючи економічні реформи і переходячи до ринкової економіки, ми поки що рухаємось у протилежному напрямі, повертаючись до первісних джерел безкоштовного, найдавніших з торгових операцій обміну товарів без участі грошей. Внаслідок товарно-грошового

дефіциту появляється бартер. У зв'язку із цим проблема регулювання товарно-грошових відносин, на основі максимального врахування дії закону вартості, розширеного відтворення нарощування товарообігу і нагромадження капіталу для подальшого розширеного відтворення, набирає особливо важливого значення. Тому не лише одні ринкові регулятори повинні стимулювати розвиток агропромислового виробництва, але й державно-адміністративні. Слід відзначити, що в країнах з ринковою економікою товарне виробництво і ринок розвивалися тисячоліттями, тобто з появи на світ грошей. За цей величезний історичний період ринок пройшов довгий і складний шлях свого розвитку від простих форм товарообігу, річ на річ (бартеру), до сучасного величезного товарообігу через торгівлю. Однак і в сучасних умовах високорозвинуті економічні держави впливають на кон'юнктуру ринку. Зокрема, Китай, Японія, США, країни Західної Європи через свою протекціоністську, фінансово-кредитну, цінову, інвестиційну, дотаційну, страхову і митну політику стимулюють розвиток агропромислового виробництва і агробізнесу.

Проте в Україні перехід до ринку відбувався без достатнього впливу на нього держави. Гріх, проте, поскаржитися, що наша держава не має ринку. Але він у своїй більшості дуже примітивний і спекулятивний, який деформує товарно-грошові відносини, відштовхує маси людей від ринкової торгівлі. Поки що вона супроводжувалась постійним зростанням цін на продовольчі товари, зубожінням населення і зростанням продовольчого дефіциту. Це підриває довіру народу до економічних реформ, переходу до ринкової економіки і розширення товарного виробництва.

Найважливіше значення для розвитку аграрної політики мають інвестиції в основний капітал, тобто капітальні вкладення у сільське господарство. З 1990 року по 2000 рік вони зменшилися в порівняльних цінах з 11790 до 496 млн. грн. Або у 2,1 раза. Якщо у 1990 р. питома вага капітальних вкладень в цю галузь становила 21,3%, то у 2000 р. - лише 3,7%. (Таблиця 6)

Інвестиції в основний капітал сільського господарства в порівняльних цінах (млн., грн.)

Роки	Інвестиції в основний капітал	За формами власності			
		державна	комунальна	колективна	Міжнародних організацій та приватних осіб
1985	8339	4093		4246	
1990	11799	4455		7344	
1995	12%	382	9	872	
1996	978	207	8	750	
1997	806	104	12	665	
1998	611	68	5	502	
1999	560	86	4	446	6
2000	496	57	4	342	8

Статистичний щорічник України. 2000.- Київ: Техніка. 2001.

В результаті зменшення капітальних вкладень у сільське господарство зменшилося оновлення основних виробничих фондів, припинилося будівництво зрошувальних і осушувальних меліоративних систем, корінне поліпшення лук і пасовищ, скоротилися масштаби хімічної меліорації земель і удобрення ґрунтів.

Частина АПК у капітальних вкладеннях в економіку України з кожним роком зменшується (Таблиця 7).

Упродовж останнього часу намітилась чітка тенденція до зменшення суми капітальних вкладень в АПК та їх частки у всіх капітальних вкладеннях в економіку України. Цілком природно, що вона зумовила зменшення виробництва всіх видів агропромислової продукції і загострення продовольчої проблеми.

Частина АПК у капітальних вкладеннях в економіку України (у відсотках)

Показники	Роки				Зміни (+,-) у порівнянні з	
	1991	1995	1998	1999	1991	1998
Капітальні вкладення в економіку України	100	100	100	100	100	100
У тому числі:						
В агропромисловий комплекс	39,26	23,52	16,57	14,65	24,61	8,92
Сільське господарство	22,63	8,06	5,03	4,14	18,49	0,89
Переробні галузі промисловості	5,56	5,70	6,36	6,91	1,35	0,55
Соціальну сферу села	8,87	8,64	4,57	2,67	-6,20	-1,9

В розрахунку на гектар сільськогосподарських угідь капітальні вкладення у сільське господарство зменшилися за цей час з 290 до 13 грн., а на одного жителя – з 391 до 36 грн. (у порівняльних цінах 1996р.). У зв'язку із зменшенням капітальних вкладень знизилась продуктивність і економічна ефективність використання аграрно-ресурсного потенціалу, вступив у силу закон спадної родючості ґрунту, результатом якого є постійне зниження врожайності сільськогосподарських культур.

Отже, головне завдання державної інвестиційної політики має полягати в тому, щоб відшукати додаткові джерела капітальних вкладень і забезпечити їх оптимальний розподіл. На сьогодні держава не може виділити великі кошти на розвиток меліоративного будівництва і корінне поліпшення земель. Але ті обмежені ресурси необхідно спрямувати насамперед на розвиток агрохімічного комплексу, розширення масштабів удобрення земель з тим, щоб уже в найближчі роки домогтися значного підвищення врожайності

сільськогосподарських культур. Упродовж останніх десятиріч в Україні проводились крупномасштабні роботи по гідротехнічній меліорації земель. В Україні було осушено 3,2 і зрошено більше 2 млн. га сільськогосподарських угідь, які забезпечували гарантовані і стабільні врожаї сільськогосподарських культур. Однак протягом останніх років меліоративні системи почали виходити з ладу, а осушені і зрошувальні землі стали повертатися у попередній стан. Щоб не допустити деградації великої кількості земель, необхідно скерувати капітальні вкладення на модернізацію і оновлення меліоративних систем.

В перспективі, при умові підвищення ефективності аграрного виробництва, капіталовкладення можна буде спрямовувати більше на оновлення основних виробничих фондів та індустріалізацію сільськогосподарського виробництва.

Фінансове становище господарств - одна із найгостріших проблем аграрної економіки, яку теж те не вдається розв'язати. Недосконалість фінансово-кредитної і податкової систем, відсутність механізмів регулювання цін, дуже великий їх диспаритет ускладнюють можливості виходу агропромислового комплексу з кризової ситуації. Господарства фактично позбавлені доступу до кредитів. Комерційні банки настільки підвищили відсоткові ставки, а промислові підприємства ціни, промислові засоби виробництва (трактори, сільськогосподарські машини і обладнання) і предмети праці (мінеральні добрива, хімічні меліоранти, пестициди, гербіциди, комбікорми, мікробіологічні добавки, пально-мастильні та інші матеріали), що це призвело до великого занепаду сільськогосподарського виробництва. Держава, суспільство, економічна наука не спромоглися виробити і здійснити чітку, цілеспрямовану, фінансово-економічну політику, яка б забезпечила високоефективне функціонування економіки.

Одним із негативних чинників, які негативно впливають на розвиток аграрної економіки, є недоступність господарств до кредитів через дуже високі

відсоткові ставки комерційних банків. У той же час досить тривалий період позичкового капіталу в обігу, дуже велика залежність сільськогосподарського виробництва від природних умов і примх природи, великий ризик в отриманні високих і стабільних врожаїв сільськогосподарських культур, а, відповідно, і високих доходів і можливість своєчасно розплатитися з боргами, змушують господарства обходитись без позик у банках. До того ж вони припинили видачу довгострокових кредитів для капіталовкладень у гідротехнічну, хімічну і біологічну меліорацію земель. Отже, держава має примусити комерційні банки видавати короткострокові кредити господарствам на пільгових умовах по знижених відсоткових ставках з урахуванням особливостей сільськогосподарського виробництва і його територіальної організації.

Стихійний, нерегульований перехід до ринкової економіки призвів до великої деформації, порушення еквівалентності між промисловістю і сільським господарством, між містом і селом. Відомо, що ціна виробництва продукції дорівнює витратам на її виробництво та середньому прибутку, навколо якої коливаються ринкові ціни. В умовах переходу до ринкової економіки промислові підприємства в десятки разів підвищили ціни на свої види продукції понад їх реальну вартість, в той час, коли сільськогосподарські підприємства і господарства не змогли у стільки ж разів підвищити ціни на промислові засоби виробництва і предмети праці, які використовуються в сільському господарстві і були у 5-8 разів більшими, ніж на сільськогосподарську продукцію. А це не дало можливості сільськогосподарським товаровиробникам перейти на індустріальні, високоінтенсивні методи господарювання (Таблиця 8).

Аналіз і оцінка цінової ситуації свідчить про постійне зростання цін на сільськогосподарські машини і обладнання, транспортні засоби, мінеральні добрива, хімічні меліоранти, пестициди і гербіциди, паливо-мастильні та інші

Індекси цін на промислову продукцію і тарифи на послуги, які використовуються у сільському господарстві (грудень до грудня попереднього року, у відсотках)

Показники	Роки					
	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Сукупний індекс витрат на виробництво сільськогосподарської продукції	3,2	129,0	104,1	101,0	124,0	130
в тому числі						
Матеріально-технічні ресурси	3	130,5	103,1	131,7	126,4	13*2,7
з них						
Трактори і сільськогосподарські машини	3,5	135,9	113,3	122,2	117,2	116,8
Автомобілі	3,1	125,5	104,6	112,0	101,5	126,6
Норми промислового виробництва	5,2	188,3	102,0	101,5	146,4	131,4
Мінеральні добрива та хімічні засоби захисту рослин	2,7	131,7	98,0	151,6	109,0	124,3
Нафтопродукти	2,4	111,2	99,9	150,3	178,2	163,7
Спектроалергія	3,1	104,2	100,6	180,2	92,4	109,6
Паливо	2,3	107,7	105,1	132,4	113,5	125,6
Будівельні матеріали	2,9	122,0	101,6	126,2	114,6	120,2
Лісо- і пиломатеріали	3,3	127,1	103,6	118,6	120,7	112,7
Шини та гумотехнічні вироби	2,8	108,9	107,1	94,3	108,0	119,2
Інші ресурси	3,5	152,2	99,7	93,8	129,9	168,4
Матеріальні ресурси сільського господарства	1,5	110,0	101,3	110,3	108,6	110,3
Тарифи та цінники на послуги	4,7	144,7	97,9	106,8	102,4	100,4
Оплата праці	3,7	121,7	129,1	107,7	127,1	135,2
Оплата за банківський кредит (у відсотках)	0,6	53,7	90,7	219,8	81,7	71,7
До попереднього року						
Сукупний індекс витрат на виробництво сільськогосподарської продукції	5,3	177,6	111,9	108,6	125,7	131,9
В тому числі						
Матеріально-технічні ресурси промислового виробництва	5,7	171,4	112,0	110,5	132,3	137,4

матеріали, електроенергію і послуги, які надаються сільському господарству. Причому індекс цін на них зростає набагато швидше, ніж на сільськогосподарську продукцію, що призвело до великого диспаритету цін на промислові засоби виробництва і предмети праці, які використовуються у сільському господарстві. Індекси цін на всі промислові засоби виробництва зростають набагато швидше, ніж на сільськогосподарську продукцію. Через це цінові механізми працюють не на користь сільського господарства, і це призвело до його великого занепаду.

Цінові механізми відіграють важливіше значення у відтворювальних процесах макро і мікроекономічних рівнів у досягненні ефективної структурної рівноваги і збалансованого розвитку агропромислового комплексу. Тому проблемам цінової політики держава повинна надавати особливо важливого значення. Вона повинна бути спрямована на створення однаково сприятливих умов для розширеного відтворення у всіх галузях господарського комплексу, забезпечення еквівалентності обміну між ними, максимальне насичення ринку товарами, створення конкурентноспроможного середовища, розвитку підприємства і агробізнесу, унеможливлення отримання надприбутків за рахунок роздування цін понад реальну вартість товарів.

Враховуючи цінову ситуацію, що склалася, держава мусить знайти можливості фінансової підтримки сільськогосподарських товаровиробників, вжити оптимальних заходів відносно тих промислових підприємств, які понад реальну вартість своїх товарів завищують ціни і наживаються на зубожінні селян і внести суттєві корективи у політику цін.

Формування фінансово-кредитного механізму передбачає створення відповідної фінансової інфраструктури, тобто сукупності тих фінансово-кредитних установ, які забезпечать безпосереднє обслуговування у сфері фінансування і кредитування фізичних і юридичних осіб, що мають відношення до АПК. Сучасну фінансову інфраструктуру для АПК можна зобразити таким

ЧИНОМ:

Таблиця 9

Установи й заклади інфраструктури	Основні функції і цільове призначення
Земельний банк	Кредитно-розрахункове обслуговування ринкових відносин щодо землі (купівля-продаж, дарування, успадкування, застава), справляння плати за землю, стягнення штрафів за порушення земельного кодексу, організація стимулювання за раціональне використання землі.
Селянський банк	Виконання депозитно-кредитних операцій для сільськогосподарських товаровиробників.
Іпотечний банк	Здійснення кредитно-розрахункового обслуговування застави майна виключно підприємств АПК, а також майнове облаштування фермерських (селянських) господарств.
Страхова (акціонерно-пайова) компанія	Організація та обслуговування добровільного і обов'язкового страхування майна й виробництва в АПК.
Аграрний інвестиційний фонд	Забезпечення оперативного фінансування проектів, програм і виробничої діяльності в АПК шляхом об'єднання різних фінансових джерел; координація і регулювання поведінки підприємств АПК на товарному та фінансовому ринках.

Всі ці фінансово-банківські установи й заклади можуть створюватися в центрі на місцях, мати розгалужену мережу, максимально наближену до сільськогосподарських товаровиробників. Це означає, що має відбуватися

децентралізація фінансово-банківської сфери і створення натомість системи конкуренції в наданні фінансово-кредитних послуг.

Головне призначення фінансово-банківської інфраструктури зводиться до забезпечення вільного руху коштів, виробничих фондів і майна, фінансової підтримки підприємств в усіх його проявах.

Більшість підприємств, підпорядкованих Міністерству аграрної політики, відчуває гостру потребу щодо фінансування інвестицій. Основним джерелом фінансування капітальних вкладень у сільському господарстві є амортизаційні відрахування. Однак протягом останніх років інфляція з'їдала всі амортизаційні кошти, а постійне зростання цін на промислові засоби виробництва і предмети праці унеможливило їх придбання господарствами. Мізерних прибутків господарств не вистачає для інвестування капітальних вкладень на придбання сільськогосподарської техніки, будівництво виробничих об'єктів, осушувальних і зрошувальних меліоративних систем, корінне поліпшення лук і пасовищ, закладку нових садів і виноградників та їх реконструкцію. Лише в промисловості частка прибутку в джерелах фінансування інвестицій переважає. Так, у 1999р. частка амортизації дещо зросла, а прибутку значно зменшилася (крім промисловості).

Як джерело формування інвестицій бюджетні та позабюджетні кошти не мають суттєвого значення, їх частка скоротилася у всіх галузях. Обсяг затрат на фінансування капітальних вкладень у структурі коштів бюджету та позабюджетних коштів, з кожним роком зменшується. Тільки в 1999р. обсяг затрат на фінансування капіталовкладень на потреби підприємств Мінагропрому скоротився на 26, а в 2000р-на 41% у порівнянні з 1990р (Таблиця 10).

**Структура джерел фінансування капітальних вкладень (інвестицій),
використаних підприємствами Міністерства агро політики**

Показники	Всі галузі	В тому числі					
		Сільське господарство	Промисловість	Заготівля	Будівництво	Обслуговування	торгівля
Джерела							
Амортизація	74,1	77,8	41,7	82,7	61,7	58,2	26,9
Прибуток	10,9	7,7	54,5	13,9	7,5	8,2	0,7
Бюджетні та позабюджетні кошти	3,0	2,0	1,6		16,7	12,2	22,2

Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку. Інформаційно-аналітичний збірник (випуск 4). Київ Інститут аграрної економіки УААН, - 2000.-С-587.

Відновлення повноцінного інвестиційного процесу в агропромисловому комплексі вимагає удосконалення політики амортизації з тим, щоб амортизаційні відрахування забезпечували постійне оновлення основних засобів виробництва і створення необхідних умов для забезпечення прибутковості сільськогосподарських підприємств і господарств; удосконалення економічних механізмів розвитку агропромислового виробництва, відновлення інвестиційної діяльності держави і фінансової підтримки господарств.

Для подолання диспаритету цін і нееквівалентності обміну сільського господарства з іншими галузями АПК держава протягом 1990-1994 рр. практикувала підтримку доходності господарств через ціни на сільськогосподарську продукцію. Про її ефективність можна судити з даних таблиці 11.

Ефективність державної підтримки цін і доходів колективних господарств системи Мінагрополітики України.

Роки	Частка державної підтримки у виручці від реалізації сільськогосподарської продукції, %	Рівень рентабельності від реалізації сільськогосподарської продукції держави, %	
		Без підтримки	З підтримкою
1990	17,8	36,7	44,2
1991	19,6	49,0	60,9
1992	48,1	70,9	136,5
1993	26,3	98,7	133,2
1994	8,7	59,1	64,7
1995	–	–	5,2
1996	–	–	15,8
1997	2,7	-32,98	-22,91
1998	2,4	31,70	30,2
1999	1,8	24,30	22,8

Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку. Інформаційно-аналітичний збірник (випуск 4). Київ: Інститут аграрної економіки УААН – 2000-С-400.

З припиненням державної підтримки в кінці 1994р., через відсутність гарантованих цін та зниження купівельної спроможності населення, значно знизився рівень рентабельності сільськогосподарського виробництва і галузь стала збитковою. У 1998-1999рр. державна підтримка сільськогосподарських товаровиробників здійснювалася шляхом спрямування на ці ціни податку на додану вартість, що сплачується до бюджету переробними підприємствами за реалізовані молоко і молокопродукти, м'ясо і м'ясопродукти.

Розвиток аграрного сектора економіки і його фінансово-економічні результати у великій межі залежать від податкової політики. Вона повинна

являти собою сукупність науковообґрунтованих заходів, спрямованих на забезпечення фінансової стабільності держави, наповнення державного бюджету, нагромадження фінансових ресурсів для інвестування капітальних вкладень у розвиток господарства країни і підвищення життєвого рівня населення. Для призупинення спаду і стабілізації аграрної економіки необхідна науковообґрунтована податкова політика, яка б виходила із стану аграрного сектора економіки і особливостей сільськогосподарського виробництва. Податки - це обов'язкові платежі в державний бюджет, що їх вносять промислові і сільськогосподарські підприємства, торгуючі і комерційні структури, а також окремі особи.

Слід відзначити, що до сьогоднішнього дня наша держава ще не спромоглася створити надійний і високоефективний податковий механізм із врахуванням особливостей сільськогосподарського виробництва і специфіки галузі, який забезпечував би їх прискорений розвиток і високоефективне функціонування аграрного сектора економіки. Окремі податки, такі як податок на додану вартість (ПДВ), відрахування у фонд ліквідації Чорнобильської катастрофи, соціального страхування та інші, лягають важким тягарем на сільських товаровиробників. Слід підкреслити, що сума податків, нарахована господарствам, далеко не відповідала їх фінансовим можливостям, а тому вони не змогли сплачувати їх у тих розмірах, які були їм нараховані. (Таблиця 12)

Таблиця 12

Сплата податків і податкових платежів

Роки	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
% від нарахувань	90,6	78,0	61,5	55,1	40,9	38,2	44,5	69,7	63,4

Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку. Інформаційно-аналітичний збірник (випуск 4) - Київ Інститут аграрної економіки УААН – 2000-С–549.

Так, наприклад, із загальної суми нарахованих податків господарствам у 1990р. змогли заплатити тільки 90,6%, в 1996р. - 40,9%, в 1997р. - 32%, в 2000р. - 63,4%. Податковий тягар в нашій країні сьогодні такий, що навіть у добре працюючих і рентабельних підприємствах не залишається коштів, необхідних не лише для розширеного, але й простого відтворення. В 1996-2000 рр. сума нарахованих податків і обов'язкових платежів сільськогосподарських підприємств і господарств дорівнювала, а в багатьох випадках навіть далеко перевищувала суму заробітної платні працівників, а це означає, що половина валового внутрішнього продукту створеного в сільському господарстві, передається у консолідований бюджетний фонд через механізми податків і обов'язкових платежів. Отже, діюча податкова система не враховує реального фінансового стану сільськогосподарських товаровиробників, гальмує розвиток простого і розширеного відтворення, не дозволяє нагромаджувати кошти для будівництва гідромеліоративних споруд, корінного поліпшення лук і пасовищ, удобрення ґрунтів хімічної і біологічної меліорації земель, придбання сільськогосподарських машин і обладнання, обмежує можливості використання досягнень науково-технічного прогресу. Таким чином нова податкова політика має бути спрямована на узгодження суми податків і обов'язкових платежів з фінансовими можливостями сільськогосподарських товаровиробників.

Важливе значення в системі заходів, спрямованих на розвиток агропромислового комплексу, має митна політика. В період кризи найбільшої деформації зазнав продовольчий комплекс. В результаті значно скоротилося виробництво продукції землеробства і тваринництва та всіх продовольчих товарів. Їх ринок все більше наповнюється продовольством товарами зарубіжних країн, здебільшого, це залежані, низькоякісні продукти харчування, які не знаходять збуту на світовому ринку. Тому зовнішня торгівля багатьох країн була переорієнтована на український ринок. Вітчизняні товари стали все більше витіснятися дешевими зарубіжними товарами. Отож проблема захисту

внутрішнього продовольчого ринку від експансії зарубіжних країн стала однією із важливих в економічній політиці держави. Назріла необхідність розробки і впровадження сукупності заходів, спрямованих на захист внутрішнього продовольчого ринку від зовнішньої експансії. Плата за імпорту товарів повинна бути такою, яка б регулювала їх вплив на внутрішній ринок і давала можливість вітчизняним товаровиробникам конкурувати з зарубіжними. По мірі нарощування виробництва сільськогосподарської продукції і продовольчих товарів, насичення ними місткості внутрішнього ринку, митні платежі повинні зростати до тих розмірів, які б унеможливили конкуренцію зарубіжних товаровиробників з вітчизняними. Потенційні можливості агропромислового комплексу країни настільки великі, що вона здатна наповнити місткість внутрішнього ринку всіма необхідними продовольчими товарами і ще виробляти їх велику кількість для реалізації на зовнішньому ринку.

Важливим напрямом економічної політики повинен стати протекціонізм. Реальні можливості агропромислового комплексу України настільки великі, що недалекому майбутньому вона може стати великим експортером продовольчих товарів на зовнішній ринок. Тому протекціонізм має забезпечити їх проходження на зовнішні ринки, їх пошук повинен вже тепер зайняти особливе місце у зовнішній торгівлі.

В умовах переходу до ринкової економіки вступають в силу її закони. Завдання економічної науки полягає в ґрунтовному дослідженні та розробці наукових основ державної політики. В кожній конкретній галузі економіки вони мають свої особливості. В аграрному секторі, коли земля і всі засоби виробництва стають приватною власністю, предметом купівлі і продажу, коли в силу вступає конкуренція, боротьба за вигідні умови виробництва продукції та її збуту, коли вирішальне значення у стимулюванні розвитку виробництва набувають гроші, ціни, прибутки розвиток аграрного сектора набуває особливого характеру і змісту. Роль і значення економічної політики держави

полягає в тому, щоб усі ринкові регулятори розвитку аграрного сектора економіки спрямувати в такому руслі, який забезпечував би найкращі економічні умови для його прискореного виходу із кризової ситуації, розширеного відтворення стабільного нарощування продукції землеробства і тваринництва, продовольчих товарів та підвищення життєвого рівня населення.

Однак здійснення намічених програм переходу до ринкової економіки вимагає насамперед точного визначення, до якої ринкової економіки ми повинні рухатися. Слід підкреслити, що товарне виробництво і ринок розвиваються тисячоліттями – з моменту виникнення загального вартісного еквівалента, тобто від появи на світ грошової одиниці, до сучасного динамічного ринку. Незважаючи на економічні кризи занепаду і стагнації, ринкова економіка вивела багато країн світу в число найбільш економічно розвинених. США, Японія, Китай, країни Західної Європи і навіть деякі країни третього світу досягли найбільшого економічного злету. Вивчення їх досвіду матиме важливе значення і для нашої країни.

Ринкові відносини, які включають обіг товарів, капіталів, валютних ресурсів, праці, природних багатств, стали найбільш стимулюючим чинником розвитку економіки цих країн. Тому перехід до ринку є цілком виправданим. Однак ринок не може розвиватися стихійно. У всіх державах, в яких ринкова економіка дала найбільші результати, держава управляла ринком. В арсеналі кожної держави є дуже багато важелів, через які вона може стимулювати розвиток товарного виробництва і обіг товарів на ринку. Мистецтво управління ринком полягає в тому, що, використовуючи ті чи інші важелі чи регулятори (інвестиції, фінанси, кредити, ціни, податки, митні платежі та інші), держава може стимулювати розвиток товарного виробництва, регулювати товарно-грошові відносини і зовнішньоекономічні зв'язки.

Головна економічна функція держави повинна полягати насамперед в управлінні економікою, виробництвом товарів, їх реалізацією на внутрішньому

і зовнішньому ринку. Класична теорія ринку і механізми дії його законів загальновідомі. Однак особливості економіки кожної держави, її природні умови, географічне розташування, структура матеріального виробництва, його розміщення і спеціалізація настільки різноманітні, що вимагають розробки нових теоретичних положень, стратегічних концепцій, раціональних рішень стосовно особливостей кожної країни.

Україна має свої особливості розвитку економіки, її реформування і виходу із кризової ситуації, які обумовлюють необхідність власної економічної політики, стратегії і тактики економічних реформ і переходу до ринкової економіки. Основна її суть має полягати в тому, щоб на основі нових теоретичних положень, досвіду зарубіжних країн забезпечити динамічний і стабільний розвиток нашої країни.

4. РОЗВИТОК РОСЛИННИЦЬКИХ ГАЛУЗЕЙ

Рослинництво – велика і складна галузь сільськогосподарського виробництва. Культурні рослини забезпечують населення країни продуктами харчування, тварин кормами, харчову та легку промисловість сировиною. Частка рослинницьких галузей у вартості всієї продукції сільського господарства у 2000 році склала 60 %.

Залежно від виду рослин, продукції, що виробляється та засобів виробництва, які застосовуються, виділяють більш вузькі галузі рослинництва. Це такі як виробництво зерна, технічних культур, картоплярство, овочівництво і баштанництво, плодівництво і виноградарство, кормовиробництво та інші. Галузева структура рослинництва характеризується співвідношенням посівних площ сільськогосподарських культур, валовим і товарним виробництвом продукції. Вона не є сталою і залежить від потреб народного господарства в тій чи іншій продукції, залежить від природнокліматичних і економічних умов

землеробства. Станом на 01. 2002р. загальна площа сільськогосподарських угідь в Україні становила 41,8 млн. га., в тому числі рілля – 32,5 млн. га., сіножаті – 2,4 млн. га., пасовища – 5,5 млн. га. Посівні площі України в 2001 році становили 27,9 млн. га., в тому числі під зерновими 15,5 млн. га., технічними 3,7 млн. га, картоплею і баштанними – 2,1 млн. га., кормовими 6,3 млн. га.

Таблиця 13

Посівні площі сільськогосподарських культур на 2001 рік (тис. га)

Показники	Всі категорії господарств		З них	
	тис. га	%	Сільсько-господарські підприємства	Господарства населення і фермерів
Вся посівна площа	27927	100	22154	5773
Зернові і зернобобові	15585	55	13215	2370
Технічні культури	3778	13,5	3277	501
Картопля та овочі – баштанні	2187	7,0	189	1998
Кормові культури	6375	22,8	5472	903
Площа чистих парів	2711	9,7	2626	85

Величезної шкоди сільському господарству України задала аварія на Чорнобильській АЕС, наслідком якої стало вилучення з сільськогосподарського обороту 96 тис. га. Структура посівних площ за 1990 – 2001 роки значно змінилась. Якщо зернові культури в 1990 році становили 45%, то в 2001 році – 55,8%, технічні відповідно 11,6% і 13,5%. Значна частина посівних площ відведена під садово-городні ділянки селян, робітників і службовців.

Разом з тим для різних видів будівництва щороку відводиться 12-14 тис. га сільськогосподарських угідь, внаслідок чого їх площа постійно зменшується. Так, якщо в 1950р. на душу населення в Україні припадало 1 га ріллі, то в 2001р. – лише 0,64 га.

Отже, приріст продукції землеробства в майбутньому можливий лише за рахунок підвищення родючості ґрунтів. Продуктивність орних земель

територіально-диференційована, тому для оцінки їх використовують земельний кадастр, який містить дані про економічну родючість ріллі. Критерієм останньої вважають кількість розрахункової вартості валової продукції на одиницю посівної площі. Для отримання розрахункових показників застосовують метод добору типових господарств з кожного сільськогосподарського типу земель. Цей показник у межах окремих районів досить диференційований.

Найбільш дійовим засобом поліпшення родючості землі і збільшення виробництва сільськогосподарської продукції є меліорація. Нині площа меліорованих земель становить 5,9 млн. га (або 14% площі сільськогосподарських угідь), на них вироблять понад 20% продукції землеробства. На осушених землях вирощують 58% овочів, 27% плодів, ягід і винограду, 18% кукурудзи на зерно і 12% озимої пшениці. Економічна ефективність здійснення меліорації не викликає сумніву. Підвищення урожайності на меліорованих землях характерне для всіх сільськогосподарських культур.

В Україні вже сформувалися Поліський гідромеліоративний комплекс, основними завданнями якого є ліквідація надмірного заболочення і перезволоження земель, і Степовий, що має забезпечити посушливі райони водою, завдяки зрошувальній меліорації земель.

Інтенсивний розвиток сільськогосподарського виробництва повинен супроводитися зниженням затрат живої праці на виробництво одиниці продукції. Однак формування і функціонування АПК відбуваються в умовах загострення проблеми трудових ресурсів, оскільки у сільськогосподарських підприємствах деяких областей і особливо низових адміністративних районів, зростає дефіцит робочої сили.

Так, за останні роки середньорічна чисельність працівників сільськогосподарських підприємств зменшилася майже на 30%. Потреба у

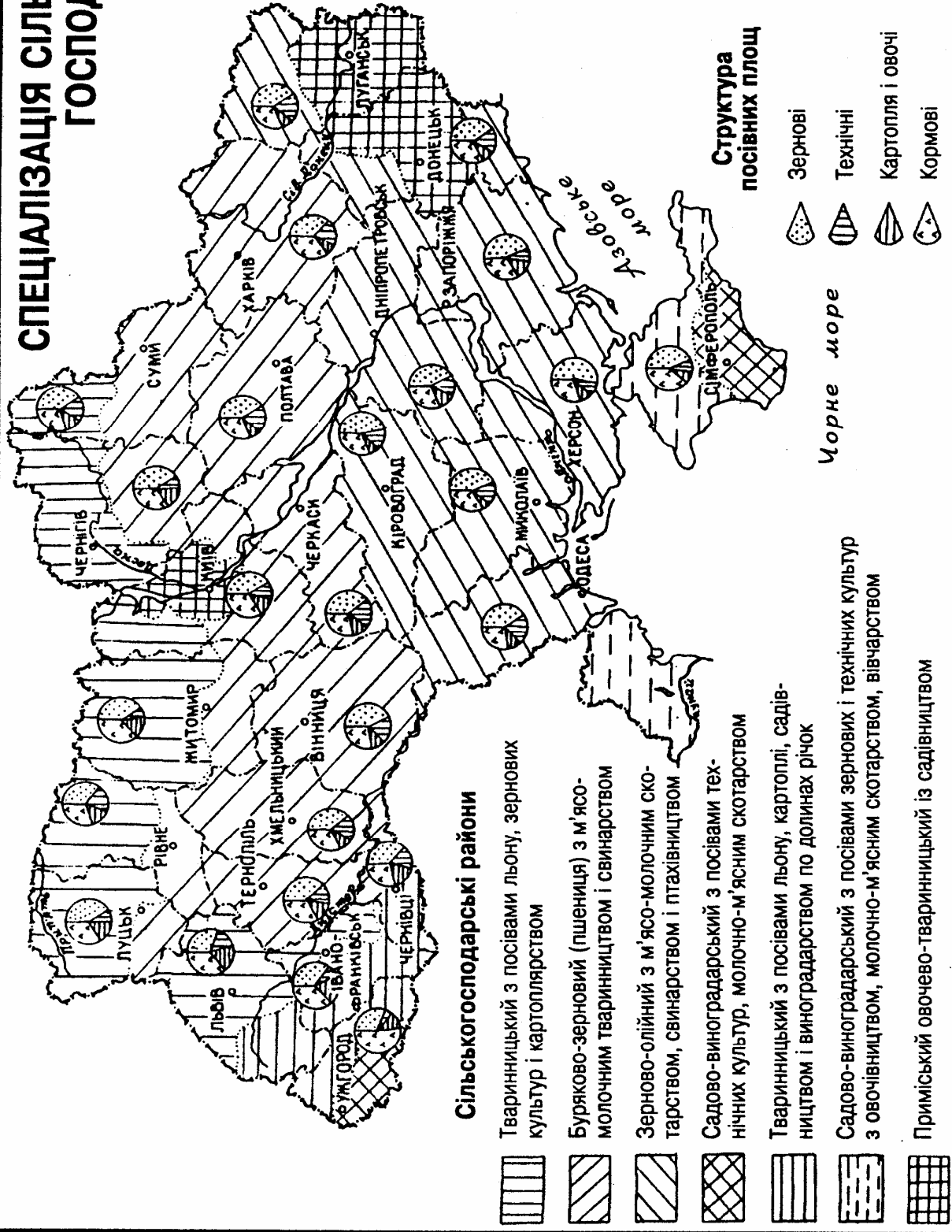
сільськогосподарських працівниках за рахунок механізації праці, удосконалення її організації та інших факторів скорочується повільніше, що погіршує забезпечення господарств робочою силою. Разом з тим цей процес територіально диференційований. Якщо кожні 100га сільськогосподарських угідь в господарствах зони Карпат обслуговувало в середньому понад 32 працівники, на Поліссі – 17, в Лісостепу – 16, то в Степу – трохи більше ніж 10. Отже, збільшувати обсяг виробництва трудомісткої сільськогосподарської продукції в Степовій зоні при існуючому рівні механізації праці та реальних витратах робочого часу, на її виробництво, які склались, нераціонально.

Під впливом природноекономічних умов та особливостей самого сільськогосподарського виробництва сформувалась його спеціалізація як в економічних і адміністративних районах, так і в природноекономічних зонах. В Україні склалися такі сільськогосподарські зони: 1. Полісся, 2, Лісостеп; 3. Північний і Центральний Степ; 4. Південний Степ; 5. Передгірські і гірські райони Криму; 6. Передгірські і гірські райони українських Карпат.

Полісся. Ця зона розміщена в північній і південно-західній частині України. Загальна земельна площа становить близько 12,3 млн. га або 18% всієї території України. Якщо в середньому по Україні питома вага ріллі в структурі сільськогосподарських угідь рівна 79,3 %, то на Поліссі – лише 69,2%. Тут на одного працездатного припадає від 1,8 до 3,0 га ріллі.

Полісся – зона розвинутого скотарства, льонарства і картоплярства. Скотарство тут має м'ясо-молочний напрям. На перспективу, здійснивши осушення земель, докорінне поліпшення лук і пасовищ, створивши повноцінну кормову базу, Полісся перетвориться в один із найбільш розвинених скотарських районів України. В багатьох мікрорайонах інтенсивно розвивається свинарство, а в окремих з них і вівчарство. У структурі товарної продукції на скотарство припадає 50% (молоко – 18% і яловичина – 30%), на свинарство – 5,5%.

СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Рослинництво спеціалізується на виробництві льону-довгунця, картоплі і хмелю, а в південних районах – і на виробництві цукрових буряків. У структурі товарної продукції на льон-довгунець припадає 10%, картоплю – 6,5%, цукрові буряки – 5,5%. У структурі посівних площ зернові становлять 45% (з них озима пшениця – 19,5%), технічні – 8,1 (з них цукрові буряки – 4,3% і льон-довгунець – 3,6%), картопля – 10,6% і кормові культури – 35%.

З урахуванням виробництва і переробки сільськогосподарської продукції на Поліссі формуються і розвиваються різні аграрно-промислові об'єднання і агрофірми: скотарсько-буряко-переробні, льонарсько-льонопереробні, картоплярсько-спиртокрохмальні та ін.

Лісостеп. Загальна земельна площа зони займає 20,7 млн. га. Питома вага ріллі в усіх сільськогосподарських угіддях становить 85,6%. На одного працездатного припадає від 1,5 до 5 га ріллі. Тут сільське господарство спеціалізується на виробництві молока, яловичини, цукрових буряків і зерна. Товарне значення має також картоплярство, в південних районах – соняшник, а в окремих господарствах – тютюн. У ряді районів розвивається промислове садівництво. В тваринництві товарне значення мають свинарство, вівчарство і птахівництво. В структурі товарної продукції на тваринництво припадає 59%, з них скотарство – 41 (на яловичину – 24,5%), свинарство – 12% і птахівництво – 4%. Питома вага рослинництва в товарній продукції займає 40%, в тому числі цукрові буряки – 19,5%, зерно – 12% і овочі – 2,5%.

У структурі посівних площ зернові становлять 51 (озима пшениця – 29%), технічні – 22,9% (цукрові буряки – 10% і соняшник – 2,4%), картопля – 5,9%, овочі – 1,4% і кормові культури – 28%.

Тут на основі виробництва і переробки сільськогосподарської продукції формуються різні агропромислові об'єднання і комбінати буряково-цукрові, овочево-плодоконсервні скотарсько-переробні, зерно-картоплярсько-спиртокрохмальні та інші.

Північний і Центральний Степ. Загальна земельна площа зони - понад 16,7 млн. га. Навантаження ріллі на одного працездатного становить 5,9 – 7,6 га. Середньорічна кількість опадів 425 – 500 мм, а в окремі роки 200–700 мм. Тут часто бувають суховії навесні і влітку, незначні опади восени, що наносить велику шкоду посівам.

Ця зона спеціалізується на виробництві зерна, соняшника, продукції скотарства. Основною зерною культурою тут є озима пшениця. Серед додаткових галузей у рослинництві розвивається садівництво, ягідництво, виноградарство та овочівництво. В структурі товарної продукції на тваринництво припадає 64%, в тому числі на скотарство – 40% (яловичину – 22%), свинарство – 14%, вівчарство – 1,5% і птахівництво – 8%. На рослинництво припадає лише – 36%, з них на зерно – 14%, соняшник – 8% і овочі – 5%. У структурі посівних площ зернові займають 54% (озима пшениця – 22,5%), технічні – 13 (цукрові буряки –1,6%, соняшник – 9,2%), картопля – 2,1%, овочеві – 1,7% і кормові культури – 28,4%. Тут формуються такі агропромислові об'єднання і комбінати: овочево-плодоконсервний, соняшnikово-олійний, скотарсько-птахівничо-переробний та інші.

Південний Степ. Загальна площа зони складає 7,7 млн. га, в тому числі 4,6 млн. га ріллі. Навантаження на одного працездатного становить 4,5 – 5,0 га ріллі. Клімат сухий, з високими температурами в літній період. Річна кількість опадів 300 – 450 мм, в окремі роки 200 – 250 мм. Тут часто бувають посухи, сильні вітри і навіть чорні бурі.

В цій зоні господарства спеціалізуються на виробництві озимої пшениці, соняшника, продукції скотарства. В окремих районах розвиваються також садівництво і виноградарство, овочівництво і баштанництво. У тваринництві, крім скотарства, свинарства і птахівництва, в деяких районах поширене тонкорунне вівчарство. В структурі товарної продукції на тваринництво припадає 55%, у тому числі на скотарство – 31% (молоко – 16% і яловичина –

14%), на свинарство – 12% і на птахівництво – 9%. Питома вага рослинництва у товарній продукції становить 45%, в тому числі зернових – 15,2%, овочевих і баштанних культур – 8%, фруктів і ягід – 5%. У структурі посівних площ зернові займають 55% (озима пшениця – 28%), технічні – 15% (соняшник – 9,2% і цукрові буряки – 1,6%), картопля – 2,1%, овочеві 1,7% і кормові культури 26,5%. На перспективу багато господарств цієї зони у зв'язку із зрошенням великих площ земель будуть спеціалізуватися на виробництві рису, різко збільшувати вирощування овочів, плодів, ягід і винограду. Ця продукція поставлятиметься в інші райони України. Тут розвиватимуться овочево-плодоконсервні, виноградарсько-виноробні, скотарсько-свино-птахівничо-переробні та інші агропромислові комплекси і комбінати.

Передгірські і гірські райони Криму. Ця зона відрізняється різноманітними природними умовами. Вона займає п'яту частину Кримського півострова. Середньорічна температура 4 – 12 , а кількість опадів – 350–1000 мм. Тут займаються садівництвом, виноградарством і овочівництвом. У багатьох господарствах вирощують ефіроолійні культури, тютюн та сою. Головними галузями тваринництва є: молочно-м'ясне скотарство, вівчарство і птахівництво.

У структурі товарної продукції на рослинництво припадає 68,5% (на фрукти і ягоди – 21,5%, виноград – 20,3%, ефіроолійні культури – 16,7%), а на тваринництво – 33,5% (скотарство 12%, птахівництво – 16,2%). На території цієї зони формуються виноградарсько-виноробні, овочево-плодоконсервні, ефіроолійні та інші агропромислові комплекси.

Передгірські та гірські райони українських Карпат охоплюють частину Львівської, Івано-Франківської, Чернівецької областей та Закарпатську область. У гірських районах головна спеціалізація тваринництва – розведення великої рогатої худоби і вівчарство, а в землеробстві – невеликі посіви зернових (жита, вівса, ячменю) і технічних (льону-довгунця) культур, картоплі і трав. У

передгірських районах висівають жито, пшеницю, кукурудзу, картоплю, льон-довгунець, трави, а в тваринництві переважає розведення великої рогатої худоби. У Закарпатті розвивається багатогалузеве сільське господарство: висівають озиму пшеницю, кукурудзу, тютюн; поширене садівництво і виноградарство; розвивається продуктивне тваринництво.

Навколо великих міст і промислових центрів формуються приміські овочево-молочні зони.

Найбільш сприятливими для розвитку рослинництва є Степова і Лісостепова зони. На сільськогосподарське виробництво впливають кількість опадів, водозабезпечення території, обсяг і кількість води в різних природнокліматичних зонах. Для України характерні низький рівень водозабезпечення, нерівномірне розміщення водних ресурсів, що значно впливає на врожайність сільськогосподарських культур по роках.

Таблиця 14

Урожайність основних с.-г. культур, ц/га

Культури	В серед. за 1986-1990	1990	1995	1996	1997	1998	2000
Зерно -	30,7	34,9	24,3	19,6	24,5	20,8	19,4
Цукрові буряки	267	275	205	183	176	172	176
Соняшник	16,5	16,6	14,2	10,5	11,5	9,3	12,2
Льон-довгунець, волокно	5,8	6,4	5,0	3,3	2,9	3,6	3,4
Картопля	122	117	96	119	105,9	101,4	121,6
Овочі	151	149	143,5	129,7	126	131,9	112

Аналіз таблиці свідчить про те, що за 1990 – 2000 роки значно знизилась урожайність майже всіх сільськогосподарських культур, зокрема, зернових – на 15,5 ц., цукрових буряків – на 99 ц., соняшника – на 4,4 ц., овочів – на 37 ц. з кожного гектара.

Зернові культури займали останніми роками 47 – 55% посівних площ. Основні зони виробництва зерна – Степ і Лісостеп, де виробляють відповідно 45 і 40% його загального обсягу. В Україні вирощують майже всі зернові культури, але структура посівів їх по зонах різна, що пояснюється неоднаковими природнокліматичними умовами.

З хлібних зернових культур основними в Україні є озимі пшениця й жито, круп'яних - просо, гречка та рис; зернофуражних - ячмінь, кукурудза й овес, зернобобових – горох.

Озима пшениця - основна продовольча зернова культура, посіви якої займають до половини зернового клину. Найвища концентрація їх у степовій (50%) і лісостеповій (30%) зонах, значно менше посівів під озимою на Поліссі.

Основні посіви *озимого жита* зосереджені на Поліссі (понад 60%), у районах Карпат і деяких лісостепових районах.

Ярий ячмінь – друга після пшениці зернова культура за площею посівів і валовими зборами зерна. Посіви його розміщені переважно у північному Степу, Лісостепу, а також в передгірських і гірських районах Криму.

Кукурудза - цінна продовольча і фуражна культура, її основні посіви зосереджені в Степу та в південній частині Лісостепу.

Овес - допоміжна фуражна культура. Найбільшу частку в структурі посівних посівів його становлять на Поліссі і в районах Карпат.

Просо, гречка, рис – цінні круп'яні культури. Просо, завдяки його посухостійкості, вирощують переважно в степових областях, хоча найбільші врожаї отримують у лісостепових (Хмельницькій, Вінницькій, Черкаській). Гречку вирощують у лісостепових і поліських областях, менше - у степових. Рис в Україні почали сіяти у 30-х роках. У 1998 р. його посіви займали 22 тис. га і були розміщені в Херсонській, Миколаївській, Одеській областях та АР Крим.

Із зернобобових культур в Україні найпоширеніші горох, люпин, вика,

менше - соя, сочевиця, квасоля, боби, чина та ін. Середня урожайність зернобобових у 2000р. становила 16,7 ц/га.

За останні роки виробництво зерна скоротилося. Тому постають стратегічні проблеми розвитку *зернопромислового підкомплексу України*, основу функціонування якого становить зернове господарство. Значно скоротилось виробництво технічних культур, зокрема цукрових буряків і соняшника.

Таблиця 15

Динаміка валового збору сільськогосподарських культур в усіх категоріях господарств, тис, т.

С-г культури	В серед. 1986-1990	1990	1995	1996	1997	1998	2000
Зерно	47431	51009	33930	24571	35472	26471	24469
Цукрові буряки фабричні	43845	44264	29650	23009	17663	15523	13299
Соняшник	2602	2571	2860	2123	2308	2266	3457
Льон-довгунець, волокно	110	108	48	18	9	9	10
Картопля	17965	16732	14729	18410	16701	15405	19868
Овочі	7449	6666	5880	5070	5168	5492	5826

У розвитку зернового господарства слід врахувати можливості розширення спиртової, лікєро-горілкової та пивоварної галузей промисловості.

Зернове господарство відіграє вирішальну роль у формуванні всього зернопромислового підкомплексу АПК України. Крім виробництва зерна, він об'єднує підприємства по його зберіганню та промисловій переробці.

Зерно від сільськогосподарських товаровиробників купують у державні ресурси і приймають на зберігання 695 елеваторів, хлібоприймальних підприємств, комбінатів хлібопродуктів, реалізаційних та хлібних баз і підзвітних їм виробничих дільниць. Вони обладнані 1,6 тис. автомобільних ваг,

5,3 тис. автомобілерозвантажувачів, 2,6 тис. зерноочисних машин, 1,6 тис. стаціонарних і пересувних зерносушарок, які спроможні за добу прийняти 1,3 млн. т зерна. На прийманні та підготовці насіння спеціалізуються близько 200 хлібоприймальних підприємств.

Найбільші елеватори розташовані у великих містах, морських портах, залізничних вузлах і районах виробництва зерна. Елеватори великої місткості споруджено в Херсоні, Миколаєві, Одесі, Маріуполі, Києві, Дніпропетровську, Запоріжжі.

Борошномельно-круп'яна промисловість України представлена 159 борошномельними та 19 круп'яними заводами, які здатні за рік виробляти 7,2 млн. т борошна і 0,8 млн. т круп, що повністю задовольняє потреби населення країни в цих продуктах.

Кожен третій млинзавод відповідає сучасному технічному рівню, 14 з них працюють на високопродуктивному обладнанні за рахунок взаємовигідного співробітництва із швейцарською фірмою "Бюллер", що дає змогу виробляти все борошно вищим сортом. Найбільшими центрами галузі стали Київ, Харків, Дніпропетровськ, Одеса, Миколаїв, Запоріжжя, Львів.

Випуск макаронних виробів здійснюють 13 макаронних фабрик і 5 спеціалізованих цехів при хлібозаводах, виробничі потужності яких становлять 275 тис. т макаронних виробів на рік.

Макаронна промисловість розміщена переважно в районах споживання продукції. Найбільші центри виробництва макаронів: Київ, Харків, Дніпропетровськ, Одеса, Миколаїв, Запоріжжя.

Ринок зерна

За 2001 – 2002 роки склались позитивні умови збільшення експорту зерна. Сільськогосподарські підприємства реалізували близько 7 млн. т. зерна порівняно з попередніми роками. Зерновий ринок у 2002 році формувався під впливом збільшення валового збору зерна до 40 млн. т. Це дозволило збільшити

частку товарного зерна та зерновокруп'яних культур до 17 млн. т.

Валовий збір зерна зріс на 62%, в тому числі пшениці, жита – вдвічі, ячменю – в півтора раза.

Таблиця 16

**Валовий збір зерна та його структура
(всі категорії)**

Культури	2000р.			2001р.		
	Зібрана площа, тис.га	Урожа й- ність, ц/га	Вало- вий збір, тис.га	Зібрана площа, тис.га	Урожа й- ність, ц/га	Вало- вий збір, тис.га
Зернові всього	12586	19,4	24459	14654	27,1	39706
в т.ч. продовольча група	6720	18,1	12161	8608	27,8	23893
пшениця (озима і яра)	5161	19,8	10197	6882	31,0	21348
жито	638	15,2	968	879	20,7	1822
просо	366	11,6	426	251	10,6	266
гречка	528,9	9,1	480,6	576	6,7	387
рис	25,2	35,6	89,7	18,8	36,6	69
фуражне зерно	5866	16,7	12297	6046	26,2	15812
ячмінь	3689	18,6	6871	3920	26,0	10185
овес	481	18,3	881	558	20,0	1115
кукурудза	1278	30,1	3848	1122	32,4	3640
зернобобові	417	16,7	696	446	19,6	870

Валовий збір пшениці збільшився на 10,2 млн. т., а використання зернових на кормові цілі зросли з 11 до 15,5 млн. т.

Ріст валового збору зернових культуру не сприяв росту цін на їх реалізацію.

В першій половині 2001 року спостерігалось зниження цін на зерно, що призвело до істотного зменшення виручки товаровиробників від продажу зерна. Якщо обсяг реалізації зерна в порівнянні з попереднім роком зріс в 1,6 раза, то

виручка збільшилась лише на 36 %.

Таблиця 17

**Рух цін м'якої пшениці на біржах НАБУ у травні
і листопаді 2001 року. грн/т**

За період	Внутрішній ринок	
	пшениця м'яка 3 кл.	пшениця м'яка 4 кл.
Травень 2001р.		
3.05 – 10.05	650	666
17.05 – 23.05	779	666
24.05 – 30.05	716	661
Листопад 2001р.		
1.11 – 7.11	412	334
22.11 – 28.11	395	340
29.11 – 5.12	392	347

Таким чином, середні ціни за 2001 рік по Україні за 1 т. зернових склали: пшениці – 386 грн., жита 341 грн., ячменю 354 грн. На регіональних ринках України цін на зернові культури значно коливаються, що зв'язано з різним співвідношенням попиту і пропозиції та місцевими відмінностями в балансі зернових культур.

За 2001 рік суттєво зріс експорт зерна з 1,2 млн. т. у 2000 році до 5,5 млн. т., або в 4 рази більше.

Таким чином, ціни середньому за 2001р. в експортних операціях значно нижчі від цін внутрішнього ринку. Цінова ситуація на внутрішньому ринку зерна значно впливає на ціну хліба по регіонах, не зважаючи на те, що ціна на зерно знизилась, а хліб з відповідного борошна не став дешевшим. Питання стабільності цін на ринку зерна постійно повинно бути в центрі уваги з боку держави.

Зернопродуктовий підкомплекс АПК України здатний не лише забезпечити внутрішні потреби країни, але и дати значну кількість продукції на

експорт.

Таблиця 18

Експорт – імпорт зернових культур у 2001р.

Культури	Експорт			Імпорт			Сальдо, тис.долл.
	тис.т.	тис.дол.	ціна дол/т	тис.т.	тис.дол.	ціна дол/т	
Пшениця	28,52	23317	81,7	182	25376	139	20773 2
Жито	20,4	1404	68,8	7,2	705	98	699
Ячмінь	22,12	202830	92	27,7	5272	190	19755 8
Овес	42,9	3274	76	00	00		3274
Кукурудза	368	3826	105	3,3	3424	1033	35402
Гречка, просо	41,1	4120	100	0,1	12,1	91	4108
Рис	0,3	54,1	173	75,9	15402	202	-15347
Всього	5538	483616	87,3	296	50191	169,5	43342 5

Технічні культури. Частка їх становить 13,5% посівних площ. Основними технічними культурами в Україні є цукрові буряки, соняшник, льон-довгунець. Вирощують також коноплі, льон-кудряш, тютюн, хміль, ефіроолійні та лікарські рослини.

Цукрові буряки – основна технічна культура України. Під ними зайнято 22,6% посівних площ технічних культур. У Лісостеповій зоні зосереджено $\frac{3}{4}$ посівів цукрових буряків. Найбільшою концентрацією посівів характеризуються Вінницька, Тернопільська, Черкаська та Чернівецька області.

Решта посівів знаходяться в північному Степу, південному Поліссі та Передкарпатті.

Цукробуряковий підкомплекс включає виробництво цукросировини, переробні підприємства, допоміжні виробництва з переробки відходів, цукроваріння, спеціалізовані господарства з вирощування насіння цукрових буряків.

За площею посівів цукрових буряків Україна тривалий час входила до провідних бурякосійних країн світу. За обсягами виробництва цукрових буряків і цукру вона входила в першу десятку країн світу – найбільших його виробників і експортерів. У 1990 – 1991 рр. частка вітчизняного цукру у світовому обсязі виробництва становила близько 6%, експорті - 11,8%, споживанні – 2,3%. За останні роки зменшились посівні площі під цукровими буряками у всіх категоріях господарств з 1,6 млн. га у 1990р. до 995 тис. га у 2001р. Валовий збір цукрових буряків знизився за вказаний період з 44,2 млн. т. до 15,5 млн. т. Внаслідок цього виробництво цукру у 2001р. становило 1,6 млн. т ,або скоротилось у 2,8 раза. З 192 цукрових заводів у 2000р. цукор варили 147 заводів, значна частина через відсутність сировини працювала лише кілька тижнів. В середньому кожне з цих підприємств за рік працювало 34 доби. Більше ніж 50 діб працювало лише 42 заводи.

Враховуючи те, що у витратах на виробництво цукру частка сировини становить близько 80%, розміщення цукрових заводів збігається з основними районами вирощування цукрових буряків. Найбільш розвинена цукрова промисловість у Вінницькій, Черкаській, Хмельницькій, Київській і Тернопільській областях.

В Україні цукор виробляють у 19 областях. У Республіці Крим, Донецькій, Запорізькій, Закарпатській, Луганській та Херсонській областях виробництвом цукру не займаються.

Найбільше цукрових заводів сконцентровано у зоні Лісостепу (147),

менше у зоні Полісся (26) та Степу (17) і лише 2 заводи знаходяться у зоні Карпат (Івано-Франківська область).

Вінницьку область називають "Цукровим Донбасом". Тут розміщено 39 цукрових заводів. На другому місці за кількістю заводів – Черкаська область, де є 23 заводи.

Виробничі потужності цукрових заводів України становлять 50,9 млн. т на рік.

Цукрорафінадне виробництво розміщене у Ходорові, Шепетівці, Черкасах, Сумах, Дружбі (Сумська обл.), Бердичеві та Одесі.

Одним з ефективних засобів відновлення діяльності цукробурякового підкомплексу в Україні є залучення зарубіжних інвесторів через створення спільних підприємств. Про це свідчить досвід створеного у 1994р. спільного українсько-австрійсько-німецького підприємства "Укрінтерцукор". До складу формування входять з української сторони 252 сільськогосподарські бурякосійні підприємства 14 областей, які вирощують цукрові буряки на площі понад 80 тис. га, 72 цукрові заводи, акціонерно-комерційний агропромбанк "Україна", акціонерний банк "Альянс", Українська агропромислова біржа. Іноземні учасники в спільному підприємстві представлені фірмами "Хьохст Шерінг АгрЕво Гмб", "КВС Кляйнванцлебернер Заатцухт АГ" і "Франц Кляйне Ландтехнік Гмб і Ко".

Середньорічна врожайність цукрових буряків у сільськогосподарських підприємствах, які входять до складу спільного підприємства "Укрінтерцукор", становить 370 ц/га, або в 1,7 раза перевищує середню врожайність в Україні.

В Україні вперше засноване товариство з повного відповідальністю – "Агропромислова фінансово-інвестиційна цукрова компанія" (ТПВ "Цукор Фінанс"). До його складу увійшли цукрові заводи імені Леніна, Савинський, Орельський, Пархомівський та бурякорадгосп ім. Леніна Харківської області, Лохвицький цукровий комбінат Полтавської області, відкрите акціонерне

товариство "Глобинський цукровий завод" та акціонерне товариство "Ліщинівка" Полтавської області, товариство з обмеженою відповідальністю СП "Укрінтерцукор-Сервіс" (м.Київ) та спільне українсько-австрійсько-німецьке підприємство "Укрінтерцукор" (м.Київ).

В сучасних умовах створюються і такі форми організації виробництва в цукровобуряковому підкомплексі, як інтегровані системи. Вони формуються на базі цукрових заводів та бурякосійних господарств. Заводи в них виконують не лише функції переробних підприємств, а й постачальницькі види діяльності щодо забезпечення товаровиробників цукрової сировини технічними засобами, насінням, мінеральними добривами, хімічними препаратами тощо.

Першочерговою проблемою у відродженні ефективної роботи цукровобурякового підкомплексу є збільшення виробництва цукрових буряків. У найближчій перспективі передбачається збільшити їх виробництво до 24,5 млн. т., а обсяг виробництва цукру – до 3 млн. т.

Ринок цукру

Досвід багатьох країн світу показав, що ринкова економіка може ефективно функціонувати лише при певних умовах. Ринок вимагає чіткої організації і цілеспрямованого управління виробництвом і реалізацією сільськогосподарської продукції на основі сучасного менеджменту і маркетингу. Без широкого, по-сучасному організованого цивілізованого внутрішнього ринку вирватися з периферійної зони і утвердити себе як високорозвинута держава неможливо. Це насамперед стосується ринку агропромислової продукції, формування якого починається з реформування планової соціалістичної економіки, розвитку товарно-грошових відносин і лібералізації обмінних процесів.

Процес переходу до ринкової економіки вже триває 12 років. За цей час

здійснено грошову реформу, стабілізовано національну валюту, призупинено гіперінфляцію. Однак цілий ряд деструктивних змін в аграрній економіці негативно позначився на масштабах агропромислового виробництва і розвитку товарно-виробничих відносин. Ринкові механізми ще недостатньо спрацювали на переміщення виробництва продукції рослинництва у райони з найбільш сприятливими умовами, здешевлення і збільшення випуску промислових засобів виробництва і насичення ними внутрішнього ринку. Цінові механізми стимулювання агропромислового виробництва теж іще не спрацьовують на повну силу. Соціально та економічно ефективні продуктові ринки зерна, соняшника, цукрових буряків, картоплі, городини, молока, м'яса, яєць та інших продуктів їх переробки знаходяться тільки на стадії формування. Ринок цукру теж проходить складний і дуже суперечливий процес свого становлення і розвитку.

Економічна ситуація, що склалася в бурякоцукровому виробництві, характеризується великим занепадом галузі, скороченням виробництва цукру і його реалізації як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринку. Слід підкреслити, що в минулому Україна була великим експортером цукру. Найбільшим ринком його збуту були республіки колишнього Радянського - Союзу. Проте упродовж останнього часу багато із цих країн стали розвивати своє бурякоцукрове виробництво і припинили експорт цукру з України. Найбільшими експортерами були Росія і республіки Середньої Азії. Росія в досить короткі строки забезпечила розвиток власного бурякоцукрового комплексу і довела виробництво цукру до розмірів, які повністю забезпечують в ньому її внутрішні потреби. Тому вона значно збільшила митні збори за експорт цукру і Україна змушена була звести його до мінімуму. З 1997 р. по 1999 р. експорт цукру в Росію зменшився з 447,1 до 96,6 тис. т, що в доларовому обчисленні становить відповідно – 154260,7 і 12874,2 тис. дол. США.

Отже, в результаті зменшення експорту цукру Україна втратила значні валютні надходження. Зменшили експорт цукру з України Азербайджан, Білорусь, Казахстан, Узбекистан та інші країни світу. Якщо у 1997 р. експорт цукру з України становив 666,9 тис. т на суму 231928,2 тис. доларів, то в 1999 р. лише 66,8 тис. т на суму 21627,3 тис. доларів США. Отже, Україна тільки за 3 роки втратила від зменшення експорту цукру на світовий ринок – 210300,9 тис. дол. США. Втрата позицій України на світовому ринку цукру обертається для неї зменшенням валютних надходжень, звуженням можливостей розширеного відтворення як у бурякоцукровому виробництві, так і в агропромисловому комплексі (Таблиця 19).

Таблиця 19

Структура експорту цукру

Країни	1997р.				1998р.				1999р.			
	тис.т	%	тис. \$	%	тис т	%	тис. \$	%	тис.т	%	тис\$	%
Всього	663,9	100	231928,2	100	104,6	100	36522,3	100	66,8	100	21627,3	100
Країни колишнього РСР	646,6	97,4	225531,5	97,2	104,4	99,8	36440	99,8	66,8	100	21627,3	100
Азербайджан	41,8	6,3	14701,9	6,3	23,9	22,8	8559,1	23,4	5,4	8,1	1717,4	7,9
Білорусь	64,2	9,7	22724,4	9,8	8,7	8,3	3274,6	9	2,3	3,4	736,0	3,4
Казахстан	7,8	1,2	2455,9	1,1	1	!	354,3	1	0,3	0,4	96,6	0,4
Російська Федерація	447,1	67,3	154260,7	66,5	53,9	51,5	17755,8	48,6	43,1	64,5	12874,3	59,5
Узбекистан	13,3	2	4620,4	2	1,6	1,5	539,6	1,5	0,5	0,7	148,8	0,7
Афганістан	6,4	1	2203	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Багами	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Інші	10,9	1,6	4193,7	1,8	0,2	0,2	82,3	0,2	-	-	-	-

країни світу												
--------------	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

У структурі експорту українського цукру країни колишнього СРСР займають близько 100%. Втрата ринків збуту цукру, особливо серед країн колишнього СРСР, зумовила зниження обсягів експорту цукру. У 1999 р. за межі України було вивезено 66,8 тис. т цукру, що майже в десять разів менше порівняно з 1997 роком. За досліджуваний період частка Російської Федерації в загальному експорті цукру скоротилася на 7 пунктів і у 1999 р. становила 59,5%.

Україна із експортуючої країни цукру поступово перетворюється в імпортуючу. Тільки в 1997 р. імпорт цукру в Україну збільшився з 5,1 тис. і до 9,6 тис. т. Найбільше в Україну цукру надходить з Молдови, Угорщини, Чеської Республіки, Франції та інших країн світу (Таблиця 20).

Таблиця 20

Структура імпорту цукру

Країни	1997р.				1998р.				1999р.			
	тис т	%	тис. \$	%	тис. т	%	тис. \$	%	тис. т	%	тис. \$	%
Всього	5,1	100	2169	100	24,1	100	9208,7	100	9,6	100	2602,9	100
Країни колишнього СРСР	0,2	3,9	96,4	4,4	1,4	5,8	405	4,4	9,4	97,9	2495,4	95,9
Молдова	од	2	49,8	2,3	1,3	5,4	375,8	4,1	4,2	44,5	1047,0	42,0
Угорщина	2,2	43,1	1017,6	46,9	-	-	-	-	0,1	1,0	41,2	1,6
Чеська Республіка	2,5	49	977,9	45,1	0,2	0,8	67,1	0,7				
Франція	-	-	-	-	21,5	89,2	8365,6	90,9	-	-		
Інші країни	0,2	4	77,1	3,6	1	4,2	371	4	0,1	1,1	66,3	2,5

світу												
-------	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

Агропромисловий комплекс України: Стан, тенденції та перспективи розвитку. Інформаційно-аналітичний збірник (випуск 4).- Київ: Інститут аграрної економіки УААН 2000.- С431.

Крім того, в Україну завезено цукру-сирцю тростинного в 1998 р. 12,4 тис. т і в 1999 р. - 310,6 тис. т.

Головною проблемою для України стає збільшення виробництва цукру, зниження його собівартості, підвищення конкурентоспроможності і вихід на світовий ринок. У перспективі Україна може стати імпортером цукру в Грузію, Азербайджан, Вірменію, Казахстан, Туркменистан та інші країни Середньої Азії. Вони упродовж багатьох років купляли цукор в Україні і вона повинна відновити свої традиційні зв'язки з ними.

Однак, крім зовнішнього ринку цукру, необхідно насичувати і внутрішній ринок. Потреби населення в ньому задовольняються ще не повністю, а тому можливості його реалізації на внутрішньому ринку ще досить значні. Слід підкреслити, що обсяг реалізації цукру на внутрішньому ринку постійно скорочується. Якщо у 1985 р. його було реалізовано 1654 тис. т, в 1990 р. – 1802 тис. т, в 1995 р. – 262 тис. т, то в 2000 р. лише 118 тис. т. Отже, проблема насичення внутрішнього ринку цукру і збільшення його продажу набирає нині важливого значення.

Цукрові заводи працюють на давальницькій сировині, а власниками цукру є бурякосійні господарства. Вони і реалізують його на внутрішньому ринку. З 1997 р. по 1999 р. обсяги продажу цукру господарствами суспільного сектора зменшилися з 1073 до 798 тис. т, в тому числі за бартерними угодами – з 52 до 43 тис. т. Однак його продаж на внутрішньому ринку збільшився з 23 до 29 тис. т, а населенню за рахунок оплати праці зменшився з 24 до 23 тис. т. У 1999-2000 р. загальна пропозиція зменшилася у порівнянні з 1998 р. на 7,2%. Перехідні запаси цукру на початок 2000 р. зросли в 11,9 раза, а в кінці року

зменшилися у 7,7 раза у порівнянні з попереднім роком.

Важливе значення для ринку цукру мають канали його реалізації, обсяги продажу і ціни. Основними каналами його реалізації стали цукрові заводи, населення, продовольчий ринок і бартерні угоди. З 1997 р. по 1999 р. ціни реалізації цукру цукровим заводам зросли з 838,8 до 946,6 грн./т, населенню відповідно - з 670,1 до 1015,9, на ринку - з 673,4 до 1051,5 і за бартерними угодами - з 355,5 до 1043,9 грн./т (додаток). Отже, упродовж останніх трьох років має місце зростання цін на цукор. В умовах низької заробітної плати, пенсій і стипендій, вкрай нерегулярної їх виплати покупна спроможність населення постійно зменшується, а відповідно зменшується виробництво, реалізація і споживання цукру. З 1990 р. по 2000 р. споживання цукру на 1 жителя зменшилося з 50,0 до 36,5 кг. При цьому варто нагадати, що Україна ще недавно займала перше місце у світі по споживанню цукру в розрахунку на одного жителя.

Через відсутність регульованого ринку цукру, економічних механізмів стимулювання його ефективного виробництва, високу його собівартість, ціну і низьку конкурентоспроможність Україна постійно зменшує його виробництво і реалізацію на внутрішньому і зовнішньому ринках. Це обертається дуже великими втратами для бурякоцукрового комплексу і аграрного сектора економіки.

Сьогодні простежується тенденція привабливості до збільшення імпортних поставок сирцю – вироблений з нього білий цукор дешевший від виробленого з цукрових буряків. Разом з тим Україна має дуже великі, далеко ще не реалізовані можливості збільшення власного виробництва цукру із цукрових буряків. Великі можливості збільшення їх виробництва, наявність густої мережі цукрових заводів дає можливість значно збільшити виробництво цукру. При умові раціонального розміщення цукрових буряків, оптимальної їх концентрації на придатних для їх вирощування землях, впровадження

прогресивних технологій і поглиблення спеціалізації на їх виробництві Україна має можливість довести їх виробництво до 55-60 млн. т, а виробництво цукру – до 8-10 тис. т.

Стабілізаційний процес бурякоцукрового комплексу в значній мірі залежить від успіхів його переходу на ринкові умови: квотування насамперед визначену і встановлену частку, запровадження гарантованих цін на цукрові буряки і цукор, стимулювання розвитку прогресивної фінансово-кредитної політики тощо. Це пов'язане з тим, що продукція споживається упродовж всього року, а її виробництво триває лише декілька місяців.

У нашій країні весь вироблений цукор на ринок реалізується за низькою ціною. До нового врожаю вона весь час зростає, але бурякосійні господарства від підвищення цін на цукор ніякого зиску не мають, весь дохід від реалізації цукру залишається в руках комерційних структур. Тому пропонуються механізми реалізації цукру за місячними квотами і встановлення оптимальних цін на нього. Такий механізм має сприяти усуненню цінових перекосів і стимулювати розвиток бурякоцукрового виробництва. Для цього була створена міжвідомча комісія з питань регулювання ринку цукру. Розроблені цією комісією рекомендації покладені в основу постанови Кабінету Міністрів від 24 травня 1997 р. "Про регулювання ринку цукру" в розмірі 1 190 гривень за тонну і цукрових буряків 70 гривень за тонну та запровадження максимально допустимої квоти при поставці цукру на внутрішній ринок. Щодо ціни на цукор, то цю позицію треба конкретизувати, передбачивши диференціацію єдиної ціни стосовно конкретних природноекономічних умов: Полісся, Лісостепу, Степу і передгірських районів Карпат. Бажана ціна на цукор повинна бути основою для встановлення оптимальної гарантованої ціни на цукрові буряки. При калькуляції базової ціни на цукрову сировину необхідно врахувати очікуваний обсяг виробництва цукру з урахуванням прибутку від продажу меляси і жому. Ціна на цукрові буряки має бути основою для

визначення прибутків бурякосійних господарств. Для того, щоб забезпечити нормальне відтворення, ціну необхідно підвищити у 2 рази. Це сприятиме відновленню і збільшенню виробництва цукросировини.

Щодо квотування, то тут необхідно використати світовий досвід і, зокрема, країн Європейської співдружності, у яких введені в дію квоти А, В, С. Щодо внутрішньої квоти А, то вона в Україні повинна становити близько 2 млн. т цукру або 38 кг на 1 жителя, з яких 30% доцільно виділити бурякосійним господарствам для матеріального стимулювання буряководів і для інших внутрішніх господарств. Цукор цієї квоти має вироблятися на основі угод між бурякосійними господарствами, цукровими заводами і державою в межах обсягів, які включають продану господарствами кількість цукрових буряків для внутрішнього ринку. В процесі укладання угод між державою, бурякосійними господарствами і цукровими заводами державні інтереси повинен представляти фонд регулювання ринку цукру і цукрові заводи. Така система має базуватися на гарантії рівня цін, яку надає держава цукровим заводам та бурякосійним господарствам і яка забезпечується узгодженою ціною на цукрові буряки і цукор. В контрактах на постачання цукросировини ця умова має дотримуватись між бурякосійними господарствами і цукровими заводами. Щодо квоти "В", то вона повинна відображати експортний потенціал, тобто внутрішній резерв і регулюватись міжнародними угодами і складати, як мінімум, 1,5 млн. т, тобто 60-80% від квоти "А". Вироблений кожним заводом цукор понад кількість, визначену для внутрішнього ринку, використовується для формування експортного потенціалу. Монополія на нього має належати державі в особі Кабінету Міністрів та Міністерства економіки.

Квота "С" має формуватися на основі попиту та пропозиції на світовому ринку державою. Переробка цукросировини за квотою "С" може бути як на давальницьких засадах, так і за ціною, встановленою угодою між бурякосійними господарствами і цукровими заводами. Суть цієї угоди,

розрахованої відомчою комісією з питань регулювання ринку цукру, полягає в тому, що, враховуючи можливості збільшення виробництва цукру і наявність для цього невикористаних резервів і можливість підприємств товаровиробників формувати власні товарні ресурси з вільного запасу цукру. Реалізація цього запасу цукру державою не регулюється, а його продаж може здійснюватись в межах України. Реальна її величина - в межах 0,5 млн. т.

Указом Президента України квоти поставки цукру у 1999 р. на внутрішній ринок і на експорт узгоджені з Комітетом харчової промисловості. Їх величина визначена за оптимальним рівнем: 1,5-1,8 млн. т для внутрішнього споживання і 0,5-0,8 млн. т для експорту. Отже, не вважаючи на те, що це насамперед визначена частка для структури реалізації цукру величина намічена і залежить від кон'юнктури зовнішнього і внутрішнього ринку цукру. Необхідно підкреслити, що для реалізації Указу необхідні іще й економічні механізми його реалізації, оскільки Україна зазнала значних втрат від реалізації продовольчих товарів. Так, наприклад, в 1998 р. не була використана навіть безмитна квота на постачання цукру до Російської Федерації обсягом 0,6 млн. тонн. Немаловажну роль тут відіграла і пропагандистська кампанія міжнародних брокерів, які ввозять в Росію дешевий і демпінговий цукор за ціною 250 доларів за тонну. Отже, проблема виробництва, споживання і реалізації цукру набирає особливого значення і мусить стати предметом протекціоністської політики держави.

Щоб підтримати внутрішню ціну на цукор і дати можливість вітчизняним товаровиробникам отримувати необхідні прибутки, які сприяли б розвитку галузі в умовах конкуренції і вільної торгівлі, необхідно врахувати імпортні квоти та мита. Митна політика України повинна бути спрямована на захист внутрішнього ринку від зовнішньої експансії і стимулювання розвитку бурякоцукрового комплексу. Україна може стати конкурентом на світовому ринку при умові, коли його світова ціна буде нижча від власної ринкової. У

зв'язку з цим необхідно підкреслити, що в 1998 році на державному рівні вже були ухвалені рішення про імпорт цукру в Україну, тобто тієї продукції, яка ще донедавна була основним експортним товаром. Але тут необхідно врахувати, що протекціоністська політика іноземних держав спрямована на завоювання міжнародного ринку цукру, а пропагандистська кампанія - на підтримку міжнародних брокерів, які можуть завести цукор по демпінгових цінах. Прицільна політика демпінгової торгівлі полягає в тому, щоб зруйнувати бурякоцукровий комплекс України і стати лідером на світовому ринку цукру. Коли закриється вітчизняне цукровиробництво, міжнародні брокери зразу підвищать в декілька разів ціни на цукор і будуть отримувати великі надприбутки. Основна мета демпінгової політики зруйнувати бурякоцукровий комплекс і позбавити його конкурентоспроможності на світовому ринку. Тому політика нашої держави в галузі розвитку бурякоцукрового комплексу має бути спрямована на захист його від руйнації. Отже, для того, щоб забезпечити прискорений розвиток вітчизняного цукровиробництва, забезпечити його конкурентоспроможність на внутрішньому і зовнішньому ринках необхідно збільшити капіталовкладення у цю галузь, удосконалити митну і протекціоністську політику і квотування імпорту цукру.

Слід відзначити, що держава вживає необхідних заходів щодо розвитку бурякоцукрового виробництва і формування ринку цукру. В Законі України "Про державне регулювання виробництва і реалізації цукру" вже розроблено цілий комплекс заходів, спрямованих на стимулювання розвитку бурякоцукрового комплексу і підвищення економічної ефективності його функціонування. Уже на 2000 р. було передбачено посівні площі для поставок цукру на внутрішній ринок (квота "А") в розмірі 586,2 тис. га, урожайність – 220 ц, а загальне виробництво – 12,9 млн. т, по квоті "В" відповідно 210 тис. га, 172 ц з га і 3,6 млн. т цукросировини. Загальний квотовий обсяг виробництва цукрових буряків - 16,5 млн. т і 1,9-2,0 млн. т цукру. Посіви цукрових буряків

поза квотами мали становити 269,4 тис. га при врожайності 172 ц/га, а це додаткові - 0,6 млн. т цукру. Всього з урахуванням квот А і В в Україні планувалось одержати 2,5 млн. т цукру.

Державне регулювання в межах квоти "А" (оптова торгівля) мало б здійснюватись за спеціальними дозволами (ліцензіями). Проте і до сьогоднішнього дня Кабінет Міністрів не встановлено порядок видачі ліцензій суб'єктам господарської і комерційної діяльності на здійснення оптової торгівлі цукром, а також по внесенню відповідних змін до Закону України "Про підприємництво" від 07.02.1991 р. № 698-ХІІ (зі змінами і доповненнями), яким визначено перелік видів діяльності, що підлягають ліцензуванню. В результаті цього діяльність з оптової торгівлі цукром може здійснюватись без одержання спеціального дозволу (ліцензії). Роздрібна торгівля цукром може здійснюватись винятково особами, зареєстрованими як суб'єкти комерційної і підприємницької діяльності. За таким же принципом може здійснюватись торгівля цукром і за міжнародними угодами.

Споживання цукру.

Важливим показником розвитку цукрової промисловості є не лише рівень виробництва цукру, але і його споживання населенням. В минулому, коли в Україні працювали на повну потужність усі цукрові заводи, населення України споживало найбільше цукру в світі. В 1990 р. його споживання на одного жителя становило 50 кг на душу населення, а в 1999 р. воно зменшилося до 36,5 кг. У Вінницькій області споживання цукру зменшилося з 52,2 до 36,7 кг, Волинській з 54,5 до 32,9 кг, Кіровоградській – з 53,0 до 38,2 кг, Полтавській – з 54,4 до 39,3 кг, Тернопільській – з 54,7 до 32,7 кг, Хмельницькій – з 55,1 до 35,4 кг. Раціональна науково-обґрунтована норма споживання цукру – 38 кг на одного жителя.

В 1990 р. населення України споживало цукру на 10-15 кг більше від науково-обґрунтованих норм. З 1990 р. по 2000 р. виробництво цукру в Україні

зменшилося з 4786,5 тис. т до 1800,9 тис. т або на 2985,7 тис. т. Таке велике зменшення виробництва цукру призвело до зниження його споживання. Вище науково-обґрунтованої норми споживання цукру - в Закарпатській, Київській, Полтавській і Чернігівській областях. В усіх інших областях воно сьогодні нижче від науково-обґрунтованої норми на 1,5-5 кг. Найменше споживання цукру мали Вінницька, Волинська, Київська, Івано-Франківська, Кіровоградська, Тернопільська і Чернівецька області¹. І той факт, що індекси цін на всі продовольчі товари постійно зростають, купівельна спроможність населення постійно знижується. Так, наприклад, індекс цін у грудні 1982 р. до грудня 1991 р. зріс у 37,4 раза, в 1993 р. до рівня 1992 р. – в 85,1 раза, в 1994 р. до 1993 р. – 52 раза, в 1995 р. до 1994 р. – 63,1 раза, у 1996 р. до 1995 р. – 0,8 раза, в 1997 р. до 1996 р. – на 120,84%, у 1998 р. до 1997р. – на 113,7%, в 1999р. по відношенню до 1998р. на 140,1%, і в 2000 р. у порівнянні до 1999 р. – на 158,8%. Середня ціна на цукор у роздрібній торгівлі в 1998 р. становила 1,31 грн. за кілограм. На початку 1999 р. вона залишилася на тому ж рівні, а вже в середині літа в сезон консервування фруктів і ягід вона зросла до 1,9 гривні за кілограм. У 2000 році ціна кілограма цукру коливалася в межах 2,5-3,0 грн. за кілограм.

Скорочення виробництва цукру, постійне зростання цін на нього, зниження купівельної спроможності населення змусили зменшити його споживання.

Для забезпечення необхідного рівня виробництва цукру, попиту на нього і пропозиції на ринку необхідно мати його баланси (Таблиця 21).

Таблиця 21

Баланс попиту і пропозиції цукру, тис. т

Показники	Роки		
	1997-1998	1998-1999	1999-2000
Запаси на початку року	17	13	155
Виробництво	2128	2136	1860
в тому числі: з цукрових буряків	2032	1023	1640
із тростинного сирцю	96	213	2220

Імпорт	3	21	1
Загальна пропозиція	2148	2173	2016
Загальне використання	2135	2018	1996
в тому числі:			
на продовольче споживання	1566	1563	1541
переробка на нехарчові цілі	335	335	335
експорт	214	110	100
втрати	20	20	20
Запаси на кінець маркетингового року	13	135	20

Аналіз і оцінка балансових розрахунків попиту і пропозиції цукру показують, що пропозиція більша від загального і продовольчого використання. Однак треба відзначити, що для повного забезпечення населення України цукром необхідно визначити раціональну і критичну межу і співставити з його виробництвом (Таблиця 22).

Таблиця 22

**Фактичний рівень виробництва цукру, його раціональна
і критична межа, тис, т**

Роки	Фактичний рівень	Раціональна межа	Критична межа
1991	4786,5	2308	1628,1
1992	3647,4	2315,1	1632,7
1993	3992,7	2292,3	1616,7
1994	3368,3	2278,3	1606,8
1995	3857,1	2290,3	1615,2
1996	3993,5	2271,7	1602,2
1997	2033,5	2291,5	1616,1
1998	1884,0	2198,4	1550,4

1999	1409,5	2210,4	1558,9
2000	1800,9	2215,4	1561,3

Агропромисловий комплекс України: Стан, тенденції та перспективи розвитку. Інформаційно-аналітичний збірник (випуск 4).- Київ: Інститут аграрної економіки УААН. 2000 р., - с-363.

Співставлення раціональної межі виробництва цукру з його обсягом треба відзначити, що, починаючи з 1997 р., вона значно вища від його фактичного виробництва на цукрових заводах України. В 1997 вона була вищою на 2580 тис. т, в 1998 р. – на 314,4 тис. г, в 1999 р. – на 893,9 тис. т і в 2000 р. – на 414,5 тис. т. Що ж стосується критичної межі споживання цукру, то впродовж останнього десятиріччя, вона була значно нижчою від загального обсягу виробництва цукру. Отже, його споживання населенням України ще не переступило критичної межі. Однак, якщо тенденція зниження виробництва цукру і далі буде продовжуватись, то вже в недалекому майбутньому в Україні може появиться значний дефіцит цукру.

Раціональна межа виробництва має становити 2178,5 тис. г, а фонд споживання 1879,3 тис. т. Критична межа, яку далі переступати не можна, становить 1536,4 тис. ц, фонд споживання 1319 тис. га. На переробку для нехарчових цілей можна віддавати відповідно 302,5 і 217,4 тис. т.

Основними складовими балансу рівнів виробництва і споживання цукру є обсяг його виробництва, фонд споживання, втрати в сільськогосподарському виробництві, переробка на харчові потреби, пропозиція і попит. Про обсяги основних балансових показників виробництва і споживання цукру можна судити з даних таблиці (Таблиця 23).

Модернізація і подальший розвиток цукрової промисловості можливі при умові збільшення вітчизняних і залучення іноземних інвестицій, збільшення капіталовкладень на розвиток, модернізацію і технічне переозброєння цукрових

заводів. Модернізація галузі, розвиток науково-технічного прогресу повинні стати магістральним напрямком розвитку цукрової галузі. Вони мають забезпечити підвищення якості цукру, збільшення його асортименту, зниження собівартості і конкурентоспроможності на внутрішньому і зовнішньому ринках.

Головним завданням цукрової промисловості має стати стабільне нарощування виробництва цукру-піску і відродження цукрорафінадного виробництва, повне внутрішнє продовольче насичення цукром та збільшення експортного потенціалу. Розміри виробництва цукру не повинні бути нижчими від критичної межі, а споживання населенням України цукру не повинно бути нижчим від науково-обґрунтованих норм.

Таблиця 23

Виробництво цукру в Україні і його споживання, тис, т

Показники	Рівень виробництва, попит і пропозиція цукру за 1995-2000 роки	Раціональна межа виробництва та споживання цукру	Критична межа виробництва. попиту і споживання цукру
Виробництво	3301,5	2178,5	1536,4
Фонд споживання	1870,5	1870,3	1319,0
Втрати в сільському господарстві			
Переробка на нехарчові цілі	467,2	308,5	217,4
Пропозиція (+), попит (-)	964,0	0,0	0,0
Приріст або спад виробництва в порівнянні з 1990 р.	51,4	-67,9	77,4

Агропромисловий комплекс України: Стан, тенденції та перспективи розвитку. Інформаційно-аналітичний збірник (випуск 4), - Київ: Інститут аграрної економіки УААН 2000 р. - с.-343-346.

Для повного забезпечення населення України цукром визначена

раціональна межа його виробництва. Вироблений вище неї цукор може бути реалізований на зовнішньому ринку.

З метою просування цукру на зовнішній ринок і захисту внутрішнього ринку від експансії іноземних держав необхідно удосконалити протекціоністську і митну політику держави.

З метою прискореного виходу цукрової промисловості з кризової ситуації держава повинна взяти на себе управління бурякоцукровим комплексом на основі сучасного менеджменту і маркетингу, максимально задіяти усі економічні механізми стимулювання його розвитку. З цією метою доцільно скоригувати інвестиційну, фінансово-кредитну, цінову, податкову, протекціоністську, торгову і митну політику.

Льонопромисловий підкомплекс АПК України налічує близько 1,5 тис. льоносіючих господарств, 22 льононасінницьких станцій, 46 льонозаводів, які входять до 5 виробничих об'єднань системи державного підприємства “Льоноконоплепром”. Посівні площі льону становлять понад 3 тис. га.

Льон-довгунець вирощують на Поліссі і в передгір'ях Карпат. Посівні площі під льоном-довгунцем знаходяться в Житомирській, Чернігівській, Київській, Рівненській, Львівській, Волинській та Івано-Франківській областях. Льон-кудрявець вирощують у степових областях.

Однак, за останні роки посівні площі, урожайність та валові збори льону-довгунця різко знизились. Але, не зважаючи на це, продовжує функціонувати, сформований на його базі льонопромисловий підкомплекс АПК.

Чільне місце в його розвитку та підвищенню ефективності займає показник якості льоносировини. Варто зазначити, що ціна 1 т довгого льоноволокна сортономером 10 на зовнішньому ринку становить близько 1,3 тис. дол. США, а короткого сортономером 3 - лише 300 дол.

Важливою умовою збільшення виробництва та зниження собівартості льоноволокна є підвищення його врожайності та якості льоносировини за

рахунок впровадження кращих селекційних сортів та інтенсивної технології виробництва.

Інтенсивні технології вирощування і переробки льону-довгунця вимагають оснащення господарств і переробних підприємств спеціальними машинами та обладнанням 15-18 найменувань. Нині в льоносіючих господарствах налічується лише 7-8 найменувань таких машин, що дозволяє механізувати галузь на 40-50%.

В Україні практично не виготовляються машини та обладнання для льонарства. Їх виготовляють підприємства Російської Федерації і Західної Європи.

Загальна потужність льонозаводів з первинної переробки льоносировини становить 140-145 тис. т льоноволокна на рік.

Переробкою льоноволокна в Україні займаються: підприємство "Рівнелльон", Житомирський льонокомбінат, Одеська фабрика технічних тканин, Харківський канатний завод, Кіровоградська і Коростенська фабрики кручених виробів.

Потужності підприємств лляної галузі дозволяють переробляти близько 50 тис. т льоноволокна, але вони використовуються лише на 40-45%. Основними причинами цього становища є нестача льоносировини, зменшення поставок хімічних волокон, дефіцит робочої сили.

Для забезпечення ефективного функціонування льнопромислового підкомплексу України необхідне інвестиційне його забезпечення за рахунок державних бюджетних коштів і власних коштів підприємств, а також залучення коштів громадян і комерційних структур та іноземних інвестицій.

Зроблено перші кроки у вирощуванні бавовника. Для підприємств бавовняної промисловості Україні потрібно щонайменше 100 тис. т бавовника на рік (при повному завантаженні в три зміни 140 тис. т). Для закупівлі такої кількості бавовника потрібно \$ 200-280 млн. на рік. Під питанням знаходяться

квоти на купівлю узбецького і туркменського бавовника. Україна у свій час виробляла власну бавовну.

Роботи з вирощування бавовнику почалися ще в XIX столітті. У 1949 р. під посівами бавовнику було зайнято 127 тис. га Херсонської, Кримської, Донецької, Запорізької, Миколаївської, Одеської областей. Середня врожайність становила 4-6 ц/га, а в найкращих господарствах - 8-12 ц/га, що було вдвічі більше, ніж в Індії. З 1956 р. вирощування цієї культури було припинено. На вирощуванні бавовнику спеціалізувалися середньоазіатські республіки. Праця там коштувала в 1,5-2 рази дешевше, ніж в Україні. До того ж, це забезпечувало роботою місцеве населення.

Упродовж останніх років в Україні ведуться експериментальні роботи з вирощування бавовнику. За 5 років було апробовано 500 його сортів. Найбільш успішні швидко дозріваючі сорти (власних сортів не залишилося). В основному — це північно-болгарські сорти. У 1995 р. почалися дослідницько-промислові випробування. У новій програмі розвитку легкої промисловості передбачено відновлення цієї галузі в Україні. Спеціалісти вважають, що Україна може забезпечити власні потреби в бавовникові на 70%, а собівартість буде становити 70% від вартості узбецької сировини.

Соняшник - головна олійна культура України. Менше значення для виробництва олії мають ріпак та соя, яка у світі займає провідне місце.

Україна має сприятливі природні умови для виробництва соняшника. У степовій зоні України вирощується понад 75% цієї культури. Найбільшою концентрацією посівів тут виділяються Харківська, Запорізька, Дніпропетровська та Донецька області. Лісостеп є другим за величиною регіоном, де вирощують соняшник. У ньому знаходяться 25% посівних площ соняшника в Україні, основну роль тут відіграє Харківська область.

За останні роки соняшник вирощують на екстенсивній основі. У 1991 - 1995 рр. в середньому посівні площі під цю культуру збільшилися порівняно з

1986-1990 рр. на 9%, урожайність знизилась на 23%, валовий збір - на 16%. В 2000-2001 рр. тенденція розширення площ продовжувалась, виробництво насіння порівняно з середньорічними обсягами п'яти попередніх років зросло лише на 2%, хоч площа посівів була більшою на 17%. У 1997 р. 2,3 млн. т насіння було зібрано з площі 2 млн. га із середньою урожайністю 11,5 ц/га, в 2000 р. виробництво зросло до 3,4 млн. т. Слід зазначити, що у сприятливі за погодними умовами роки середня урожайність становила 17-20 ц/га.

Виробництво насіння соняшника є передумовою формування і функціонування олійнопереробного підкомплексу АПК.

Олійнопереробний підкомплекс включає вирощування олійних культур, підприємства системи заготівлі, збереження, висушування, очистки насіння цих культур та підприємства олійно-жирової промисловості.

Основними видами кінцевої продукції є соняшникова, соєва олія, які використовуються безпосередньо як продукти харчування або для виробництва інших продовольчих товарів і на технічні цілі.

Олійнопереробний підкомплекс України займає одне з провідних місць у формуванні внутрішнього ринку продовольства та структурі валютних надходжень. Зокрема, при зростанні суми збитків сільського господарства в цілому з 1,4 у 1996 р., до 3,8 млрд. грн. у 1998 р. від реалізації насіння соняшника сільськогосподарські виробники одержали відповідно 163, та 94,3 млн. грн. прибутку.

В Україні є 16 великих олійноекстракційних заводів, які переробляють насіння соняшника. Вони виробляють близько 80% олії в Україні. Інші 20% виробляються на близько 230 невеликих олійницях. Упродовж останніх п'яти років виробництво олії коливається від 510 до 705 тис. т, а в 2000 р. вироблено 957 тис. т. олії.

Потужності олійноекстракційних заводів України сягають 2,5 млн. т, фактично на підприємства потрапляє трохи більше 1 млн. т насіння.

Лише 8 із 16 українських олійноекстракційних заводів України можуть виробляти рафіновану харчову олію.

Майже 60% олії виробляється десятьма найбільшими олійноекстракційними заводами, які розміщені в районах вирощування соняшника. В середньому на 1 т олії витрачається 4-5 т насіння.

Виробничі потужності найбільших заводів використовуються в середньому на 17,3 %. Середня ціна експортованої олії в 2001 р. становила біля 500 дол. за тонну.

Для створення стабільної сировинної бази необхідно забезпечити удосконалення регіонального розміщення посівів соняшника та удосконалювати форми організації виробництва підкомплексу.

Таблиця 24

Виробництво олії спеціалізованими підприємствами (тис. т).

Показники	1998 р.	1999 р.	2000 р.	2001 р.
Виробництво олії соняшникової	499	550	957	935
В т.ч. олієжирокомбінатами	393	432,8	736	675
Питома вага, %	78,7	78,7	76,9	72,2
Іншими підприємствами, включаючи підсобні	106	117	221	260
Питома вага, %	21,3	21,3	21,3	27,8

В олійнопереробній сфері вже діють різноманітні інтегровані структури. Зокрема, в Донецькій області АТЗТ "Світанок", що вирощує соняшник на площі 300 га з урожайністю 19-21 ц/га, та компанія "Альфа ЛТД", яка займається реалізацією обладнання для переробки насіння, уклали угоду про спільну діяльність (виробництво олії) із створенням компанії - юридичної особи.

Олійнопереробний підкомплекс - досить привабливий для іноземних інвестицій. Ефективно діє АТ Дніпропетровський олійноекстракційний завод

саме завдяки його інвестуванню Європейським банком реконструкції і розвитку, Швейцарською фірмою "ІЛТА-холдінг" та технічного переоснащення і створення ліній очистки і фасування у поліетиленову тару олії. Це підприємство кооперується з Угорською фірмою "Сереол", якій відвантажує частину сирової олії для дезодорування з метою наступного повернення в Україну з маркою заводу. Залучає іноземні інвестиції також Полтавський олійноекстракційний завод.

Олійнопереробний підкомплекс повинен і надалі зберігати пріоритетне місце в економіці України.

Важливою галуззю рослинництва є тютюнництво. В Україні здавна склались традиційні зони виробництва цінних сортів тютюну. Придністров'я (Тернопільська, Вінницька, Хмельницька, Івано-Франківська, Чернівецька та Одеська області), Закарпаття та Автономна Республіка Крим залишаються нині єдиними сировинними зонами виробництва тютюну в Україні, від ефективності роботи яких залежить відродження і оздоровлення вітчизняного тютюново-промислового підкомплексу.

За даними Держкомстату України, в останні роки тютюн вирощують у господарствах приватного сектора багатьох областей, зокрема Волинської, Київської, Житомирської, Полтавської, Сумської, Чернігівської та Черкаської.

Однак площі тут незначні – 2050 га з розрахунку на одну область. Питома вага всіх цих областей у загальній посівній площі тютюну України займає близько 9%.

Промислове тютюнництво тут недоцільне і обґрунтовується менш сприятливими кліматичними умовами, а отже, значно гіршою якістю сировини.

Основною зоною тютюнництва України було і залишається Придністров'я, де сконцентровано 54-62% усіх тютюнових плантацій, а виробництво становить 54-64% від валового збору тютюну у країні.

Тютюнництво є сировинною базою для тютюново-ферментаційних

заводів та тютюнових фабрик. Виробництво тютюнової сировини - необхідна галузь вітчизняного тютюново-промислового підкомплексу.

У роки стабільного виробництва Україна мала 24-30 тис. т власного тютюну при посівних площах 24-27 тис. га та врожайності 10-11 ц/га.

За останні роки значно скоротилися посівні площі тютюну до 2,1 тис. га у 1997 р. і при урожайності 7,1 ц/га валовий збір становив 1,5 тис. т.

Потужності восьми тютюново-ферментаційних заводів України розраховані на ферментацію 36 тис. т тютюнової сировини, 11 тютюнових фабрик здатні переробляти щорічно близько 100 тис. т тютюну, що забезпечує власні потреби України та експортні можливості галузі.

Тютюново-ферментаційна промисловість склалася в районах посівів тютюну - в Автономній Республіці Крим, Закарпатській, Тернопільській областях. Основні центри виробництва цигарок і сигарет: Київ, Одеса, Львів, Харків, Дніпропетровськ, Сімферополь, Прилуки. Генеральна лінія відродження тютюництва - це концентрація виробництва, яка дасть можливість використовувати техніку, застосовувати прогресивні технології та впроваджувати у виробництво нові сорти цієї важливої технічної культури.

Хміль вирощують у Житомирській, Рівненській, Львівській, Вінницькій областях. Суцвіття цієї культури використовують для потреб пивоварної, дріжджової та хлібопекарської промисловості. Хмільники займають площу майже 5 тис. га. Урожайність хмелю залишається нестабільною і становить в середньому біля 6 ц/га. Середня ж урожайність хмелю у світі приблизно 16 ц/га, а в окремих країнах Європи – 18-20 ц/га. Україна вирощує 3% світового обсягу хмелю. З ефіроолійних культур вирощують м'яту, коріандр, кмин, троянду, лаванду, шавлію та ін. Посіви цих культур займають 0,1% посівних площ України. Коріандр вирощують в зоні Степу, а м'яту і кмин - в зоні Лісостепу.

Троянду, лаванду і шавлію вирощують в Криму. Підприємства, які виробляють ефірну олію високої якості, розміщені у Бахчисараї, Алушті і

Сімферополі.

Кормові культури вирощують з метою створення кормової бази для тваринництва. У 2001 р. під ними було зайнято 6,3 млн. га посівних площ сільськогосподарських культур, що на 2,7 млн. га менше, ніж у 1990 р.

Кормові коренеплоди і кормові баштанні, кукурудза на силос і зелений корм, однорічні та багаторічні трави вирощують у багатьох регіонах України. З багаторічних трав вирощують конюшину, люпин, люцерну та ін. Люпин найбільше висівають на піщаних землях Полісся, люцерну - на поливних землях півдня України.

Картоплярство. Останніми роками стабілізувалися площі під картоплею на рівні 1,4-1,5 млн. га, яку вирощують скрізь, але найбільше в поліській зоні.

Вона є основною продовольчою, кормовою і технічною культурою, а тому її посівні площі і валовий збір не зазнали суттєвого зменшення.

Валовий збір картоплі у всіх категоріях господарств за останні роки коливається від 14,7 (1995 р.) до 17,4 (2001 р.) млн. т.

Це становить 300-320 кг на душу населення, що приблизно на рівні Голландії, Польщі, Білорусі. На продовольчі потреби використовується майже 1/3, що відповідає фізіологічним нормам (90-110 кг). У зв'язку із значною дешевизною цього продукту за останні роки збільшуються обсяги його вирощування та споживання. За 1990-2000 рр. площа під картоплею збільшилась на 10,7 %. У приватному (присадибному) секторі врожайність на 35 ц/га більша, ніж у колективному громадському. Товарне виробництво картоплі переважає в приватному секторі. Він дає 98,4% її валового збору (2000р.).

Картоплю, а також її відходи, використовують у тваринництві як цінний корм.

Картопля - цінна сировина для виробництва спирту, крохмалю, глюкози та іншої продукції. Вона - головна ланка функціонування

картоплепромислового підкомплексу АПК України.

В перспективі виробництво картоплі може бути збільшене за рахунок підвищення її врожайності.

Крохмале-патокова промисловість розміщена в поліських областях, де зосереджені найбільші посіви картоплі. Найбільшими виробниками картопляного крохмалю є Чернігівська і Житомирська області.

Овочівництво і баштанництво поширені повсюдно. Найбільше помідорів, перцю, баклажанів вирощують у південних областях, огірків та інших городніх культур - у північній частині Лісостепу і на Поліссі, кавунів і динь - у південних областях.

Посівні площі під овочевими культурами у всіх категоріях господарств у 2001 р. склали 479 тис. га, що на 3 тис. га більше порівняно з 1990 р.

За останні роки намітилась тенденція до зниження питомої ваги громадського сектора до 16,6% і зростання ролі приватного сектора понад 83% у валовому виробництві овочів.

Отже, овочі виробляють як у спеціалізованих господарствах, так і у приватному секторі та у фермерських (селянських) господарствах. Валовий збір овочів у всіх категоріях господарств склав 5,8 млн. т. Важливою галуззю рослинництва є плодівництво. Середньорічне виробництво плодів і ягід сягає 1,1-2,7 млн. т, а площа цих насаджень перевищує 408 тис. га, хоча за останні десять років скоротилася більше, ніж на 250 тис. га. Найвища концентрація плодоягідних насаджень у правобережному Лісостепу, Криму, Закарпатті.

У виробництві плодів і ягід зросла частка особистих господарств населення, яка у 2000 р. становила понад 80%.

У розрахунку на душу населення споживання ягід та фруктів в Україні у 1999р. становило 28 кг (з урахуванням присадибних ділянок) (у 80-ті роки цей показник становив майже 53 кг). Нормативний показник - понад 60 кг. У США на душу населення продукується 150 кг. Для виправлення становища в країні

розроблена спеціальна програма, за якою виробництво плодів потрібно довести до 90 кг на душу населення. Для цього необхідно насаджувати суперінтенсивні пальметні сади з середньою врожайністю до 200 ц/га (зараз урожайність садів - 10-20 ц/га). У західних країнах вона сягає 600 ц/га. Для вирішення поставленої проблеми необхідно впроваджувати нові технології. Так, голландські технології дозволяють мати високопродуктивні насадження через 2 роки (а не через 6, як в Україні) з урожайністю в першому році до 200 ц/га, а потім - до 400-600 ц/га. У 1995 р вже засаджено 33 га земель, строк експлуатації подібних садів - 15 років. Контракт підписано з голландською фірмою Адвейсбюро. Термін окупності подібних робіт - 2-3 роки. Зі 100 розсадників 30 визначено базовими, вони стануть джерелом для нових садів. Садооборот потрібно тримати на рівні оновлення (щороку 25-30% садів)

На базі виробництва плодів, ягід та овочів функціонує плодоовочевий підкомплекс АПК.

До складу плодоовочевого підкомплексу входять виробництва овочівництва, садівництва, підприємства консервної та овочесушильної промисловості, а також виробництва, що спеціалізуються на переробці відходів консервної промисловості - обслуговуючі та допоміжні. Кінцева продукція підкомплексу – овочі і фрукти, які споживаються у натуральному вигляді, різноманітні консерви, соки тощо.

За характером виробничих процесів овочівництво і садівництво істотно відрізняються між собою.

Найбільші площі садів, ягідників і овочевих культур зосереджені в Подільському і Південному економічних районах. Сировинний фактор є основним у розміщенні підприємств по переробці плодів, фруктів, ягід, овочів у районах їх масового виробництва. Найбільша концентрація плодоовочеконсервного виробництва - в Південному економічному районі. Найбільшими центрами є Одеса, Сімферополь, Херсон, Ізмаїл, Черкаси, Ніжин,

Кам'янець-Подільський.

В нашій країні уже є значні досягнення у розвитку промислової переробки плодів і ягід на соки і напої, бальзами, вина та інші конкурентоспроможні і біологічно повноцінні продукти. Розроблено рецептури нових іскристих вин "Бахчисарайський фонтан", "Серпанок" тощо без використання цукру та лимонної кислоти. Відновлено старослов'янську технологію виробництва напоїв, випуск яких освоюється на Дніпропетровському заводі. Створено також серію конкурентоспроможних напоїв "Сливовий", "Абрикосовий", "Персиковий".

Для успішного розвитку овочепереробних підприємств необхідно удосконалити систему збуту овочевої продукції та розвитку нових форм господарювання і спеціалізованих овочівницьких господарств в окремих регіонах та зонах.

Виноградарство. Виноградні насадження країни, які займають площу 105 тис. га, зосереджені в Криму, Закарпатті, а також в Одеській, Херсонській та Миколаївській областях.

Значно скоротилися інші виноградників у традиційних виноградарських районах Криму - Бахчисарайському - на 19,4%, Чорноморському — на 24,8, Кіровському - на 31,2, в зоні м. Судака – 44,5%.

Зменшення площ під виноградниками та зниження урожайності з 58 ц з 1 га у 1990 р. до 24 ц з 1 га у 1998 р. призвело до різкого скорочення валового збору винограду від 836 тис. т у 1990 р. до 270 тис. т у 1998 р.

Така негативна тенденція скорочення площ виноградників та валового збору винограду за останні 10 років призвела до зменшення виробничих потужностей виноградних підприємств на 11% та погіршення роботи виноградарсько-виноробного підкомплексу АПК.

Для подальшого розвитку виноградарства і виноробства в ряді районів Криму, Закарпатської та інших областей є сприятливі природні й економічні

умови, виробничий досвід., кваліфіковані кадри.

В перспективі до 2010 року передбачається збільшити середньорічне виробництво винограду до 550 тис. т за рахунок розширення площ та підвищення його урожайності. Для забезпечення своєчасної переробки винограду необхідно до 2005 року розширити виробничі потужності виноробних підприємств до 39 млн. дол. на рік.

Приріст потужностей підприємств можна досягти за рахунок реконструкції Київського, Харківського, Одеського заводів шампанських вин, заводів Автономної Республіки Крим, будівництва відповідного цеху на Дніпропетровському виноробному заводі та спорудження заводу шампанських вин у Херсонській області. Виробництво коньяку можна збільшити за рахунок реконструкції Одеського та Ужгородського заводів.

Удосконалення сировинної та виробничо-технічної баз виноробної промисловості дозволить збільшити в 2005 р. виробництво виноградного вина порівняно з 1998 р. на 67%, а в 2010 р. - на 96%.

За рахунок цього можна буде не лише задовольнити потреби населення України у високоякісних винах і відмовитись від імпорту неякісних продуктів, але й збільшити обсяг їх експорту в 2010 р. на 30% порівняно з 1998 р.

Перспективним в Україні є виробництво шампанських вин, коньяків та сухих вин, яке залишається експортною галуззю. Україна експортує вина у 18 країн світу, в тому числі в Росію, Японію, Англію, Швейцарію.

5. РОЗВИТОК ТВАРИННИЦЬКИХ ГАЛУЗЕЙ

Тваринництво не лише постачає населенню високоякісні продукти харчування, цінну сировину для легкої, харчової та фармацевтичної промисловості, а й є цінним джерелом органічних добрив.

На розміщення тваринництва впливають природні умови, ресурси

кормовиробництва і передусім природні кормові угіддя. Здебільшого розміщення і спеціалізація тваринництва зумовлені потребами населення, а також транспортабельністю продуктів. Водночас окремі галузі тваринництва прив'язані до м'ясної, м'ясомолочної, цукрової, спиртової, крохмале-патокової промисловості

У галузевій структурі тваринництва основну роль відіграють скотарство, свинарство, птахівництво та вівчарство. Менше значення робочого конярства, хутрового звірівництва, бджільництва, ставкового рибництва, шовківництва тощо.

Скотарство в усіх природнокліматичних зонах України є провідною галуззю і має молочно-м'ясну спеціалізацію. Поголов'я великої рогатої худоби на початку 2000 р. становило 9,4 млн. голів, у тому числі 4,9 млн. корів. За 1991-2000 рр. поголів'я великої рогатої худоби зменшилось на 15,1 млн. гол., у т.ч. корів – на 3,4 млн. голів.

Таблиця 25

Динаміка поголів'я тварин (тис. гол.)

Види тварин	Роки				
	1991	1996	1998	1999	2000
ВРХ	24623	17557	12759	11722	9433
В т.ч. корови	8378	7531	6265	5841	4918
Свині	19427	13144	9479	10083	8317
Вівці та кози	8419	4099	2362	2026	1963

Молочне скотарство є основою розвитку молочнопромислового підкомплексу АПК. Він об'єднує галузі, пов'язані з виробництвом молока і продуктів його переробки.

Зменшення обсягів виробництва молока зумовлені змінами у

продуктивності та чисельності поголів'я худоби.

У зв'язку з переходом до ринкових відносин і реформування агропромислового комплексу регіональні відміни в розвитку молочного скотарства поглибились. Чисельність корів на 100 га сільськогосподарських угідь коливається від 10,5 гол. у господарствах зони Степу до 36,3 гол. у зоні Карпат, а у розрахунку на 10 душ населення - від 0,9 гол. у Степу до 2 гол. у Поліссі.

Якщо в середньому в Україні обсяг виробництва молока у розрахунку на одного жителя на рік прийняти за 100%, то у зоні Полісся він становитиме 158%, у Лісостепу –117, Карпатах – 119, у Степу – 65%.

Таблиця 26

Виробництво молока і молочної продукції в Україні

	1990	1995	1996	1997	1998	2000
Середній надій молока від однієї корови, кг	2863	2204	2103	1988	2219	2359
Споживання молока на душу населення, кг	373	244	230	210	213	246
Виробництво тваринного масла, тис. т	444	222	163	117	113	135
Виробництво сиру, тис. т	184	73,5	59	46,3	52,0	67,3
Виробництво молока, тис. т	24508	17274	15821	13768	13753	12657

Збільшення виробництва молока відбуватиметься, головним чином, за рахунок приватного сектора. У більш віддаленій перспективі завезення молочних продуктів буде необхідним тільки в Донецькій та Луганській областях, у містах Києві і Севастополі.

Основна частина товарних ресурсів молока в усіх природноекономічних зонах надходить від сільськогосподарських підприємств та населення, а від селянських (фермерських) господарств лише - 0,2% та інших господарських структур – 0,6%.

Загальне зменшення обсягів заготівель молока та значні коливання їх упродовж року безпосередньо вплинули на роботу переробних підприємств, випуск і асортимент молокопродуктів.

Питома вага молочної промисловості у харчовій галузі становить 15%, кількість промислово-виробничого персоналу - 13%. У молочній промисловості нараховується 470 підприємств. Вона об'єднує маслоробну, сироварну, молочноконсервну галузі, виробництво продуктів з незбираного молока.

Розміщення підприємств з переробки молока переважно тяжіє до районів споживання. Найбільші такі підприємства є в Києві, Дніпропетровську, Харкові, Одесі, Львові. У Бердянську (Запорізька обл.), Жашкові і Тальному (Черкаська обл.), Ріпках і Козельці (Чернігівська обл.), Кременчуці та багатьох інших містах є маслоробні або сироварні заводи. У Бахмачі (Чернігівська обл.), Смілі (Черкаська обл.), Первомайську (Миколаївська обл.) великі заводи консервованого молока випускають згущене молоко з цукром, згущені вершки, сухе молоко тощо. Підприємства країни виробляють понад 113 тис. т. масла, 0,7 млн. т. продукції з незбираного молока (в перерахунку на молоко) та понад 52 тис. т. сиру жирного, у тому числі бринзи.

Структура використання молока переорієнтована переважно на виробництво продуктів з подовженим терміном зберігання, зокрема масла тваринного, сирів, сухих молочних продуктів, молочних консервів.

За останні роки майже не вводяться нові виробничі потужності, технологічне обладнання на молокопереробних заводах морально та фізично застаріле, має велику зношеність, а оновлення його не перевищує 1,5-2%.

Промислові переробні підприємства необхідно оснастити новітнім

технологічним обладнанням (налагодивши його власне виробництво), яке забезпечувало б глибоку переробку молока.

Певний поштовх розвитку молочнопромислового підкомплексу може дати поглиблення інтеграції сільськогосподарських (включаючи фермерські та особисті господарства населення) і переробних підприємств, оптової та роздрібною торгівлі шляхом створення різних форм агропромислових асоціацій, об'єднань, корпорацій тощо.

Стратегічним напрямком у розвитку цього під комплексу слід вважати такий, що має високий споживчий попит на його продукцію.

Прогнозування ринків м'ясомолочної продукції.

Розвиток м'ясомолочного підкомплексу в умовах ринкової економіки неможливий без вивчення попиту і пропозиції на цю продукцію.

Визначивши поняття ринку, яке застосовується до кінцевої продукції м'ясо-молочного підкомплексу АПК, необхідно зробити аналіз формування продовольчих ринків та вивчити методи їх економічного регулювання. Тому з'являється насущна потреба в розробці відповідних методичних підходів до прогнозування ринків, які розглядають продукти харчування. При цьому, перше, ніж формувати робочу гіпотезу прогнозування таких ринків, необхідно підкреслити особливості кінцевої продукції м'ясо-молочного підкомплексу АПК, які проявляються, перш за все, в їх значущості як незамінного білкового складника тваринного походження в мінімальному наборі з 22 продуктів, які складають споживчий кошик населення. Крім того, виробництво м'ясних і молочних продуктів, зокрема транспортабельних їх видів, які складають основу товарних ринків кінцевої продукції м'ясо-молочного підкомплексу АПК,

розташоване вкрай нерівномірно.

Проголошення суверенітету без належного опрацювання питань функціонування економіки і викликане цим порушення загального економічного простору суперечить практиці постачання населенню продуктів. Тим більше, як буде показано нижче, ретроспективні дані про міжрегіональний обмін м'ясом промислового виробництва, м'ясними і молочними продуктами, підтверджують високий рівень спеціалізації регіонів на виробництві цих видів харчопродуктів. Наприклад, вивіз м'яса промислового виробництва з областей спеціалізації Волинського, Подільського і Карпатського районів України складає 20-30% від обсягу місцевого виробництва. Молочних продуктів в перерахунку на молоко вивозиться з Центрального району — 30%.

Ці дані свідчать про глибину господарських міжрегіональних зв'язків щодо кінцевої продукції м'ясо-молочного підкомплексу АПК, в основі яких лежать розбіжності у розміщенні обсягів її виробництва і споживання, в ринковій економіці — попиту і пропозиції. Розбіжності обсягів попиту і пропозиції по регіонах є здебільшого наслідком регіональної спеціалізації видів виробництва, які розглядаються, що, власне, не виключає і недостатній рівень розвитку м'ясної і молочної галузей харчової промисловості в окремих регіонах країни. Саме за рахунок міжрегіонального обміну м'ясом, м'ясними і молочними продуктами, а в подальшому ринку вказаних видів продовольства, здійснюється збалансування їх пропозиції і попиту на території кожного регіону. Крім того, необхідно відмітити, що жоден з регіонів, навіть той, в якому переважає сприятливий біокліматичний потенціал, не забезпечує себе вказаними білковими продуктами в необхідному асортименті.

Таким чином, забезпеченість населення м'ясними і молочними продуктами харчової промисловості, які є основою білкової частини споживчого кошика населення, перебуває в прямій залежності від розвитку міжрайонних і міждержавних господарських зв'язків по цих продуктах. У

цьому зв'язку прогнозування ринків м'яса, м'ясних і молочних продуктів на основі збалансування їх попиту і пропозиції по Україні є складовою частиною прогнозування формування товарних міжрегіональних ринків продовольства.

Прогнозування міжрегіональних ринків продуктів харчування, які розглядаються, у перехідний до ринкової економіки період базується на основі аналізу господарських міжрегіональних і міждержавних зв'язків, які склалися, по м'ясу промислового виробництва, м'ясних і молочних продуктах між районами і суб'єктами України і країнами СНД за тривалий ретроспективний період і горизонтальних зв'язків, які складаються між ними, динаміки розміщення обсягів виробництва і споживання продукції.

Показниками, які характеризують забезпеченість населення будь-якого макро- і мікрорегіону продукцією харчової промисловості, яка розглядається, є, перш за все, обсяги її виробництва, доставка за раніше існуючим, так званим, ринковим фондом і загальний фонд споживання, який включає в себе імпорт. Обсяг випуску м'яса, м'ясних і молочних продуктів, розрахований на одну душу населення, складає їх середній показник на душу. Цей показник, у співвідношенні з медично-обґрунтованою структурою споживання, виражає собою рівень забезпеченості населення цими харчовими продуктами у порівнянні із значеннями, які рекомендує Український НДІ гігієни харчування.

За обсягом виробництва м'яса, м'ясних і молочних продуктів на душу населення визначається рівень забезпеченості споживачів харчовими продуктами в сучасних умовах при становленні ринкових відносин. З допомогою показника обсягу продажу отримують інформацію про рівень забезпеченості потенційних покупців того чи іншого виду продукції харчової промисловості, яку розглядаємо. Природно, що саме обсяг продажу м'яса, м'ясних і молочних продуктів визначає для населення регіону розміри ринкового споживання, яке здійснюється ним шляхом купівлі готової продукції через мережу роздрібної торгівлі і громадського харчування всіх форм

власності. При цьому необхідно підкреслити відмінність показника рівня забезпеченості споживачів м'ясними і молочними продуктами від показника рівня насиченості ними регіону в цілому.

Показник виробництва на душу населення, зіставлений з відомим показником фактичного споживання продукції м'ясо-молочної промисловості, несе в собі інформацію про те, в яких умовах насиченості цією продукцією задовольнявся попит населення.

Окрім вищеперерахованих показників, які характеризують облік складеної структури споживання, з метою прогнозування міжрегіонального ринку кінцевої продукції м'ясо-молочного підкомплексу АПК, важливе значення має рівень забезпеченості населення регіону цими продуктами. Останній визначається відношенням обсягу продукції, яка ввозиться в регіон, до обсягу її споживання. Отримані величини за проаналізованими видами продукції характеризуватимуть рівень самозабезпеченості регіону цими видами продукції. Водночас відношення обсягу кінцевої продукції м'ясо-молочного підкомплексу АПК, яка вивозиться, до об'єму її виробництва, покаже регіональну спеціалізацію району з випуску певних видів продукції, яка розглядається.

Доцільно відмітити, що прогнозування ринків кінцевої продукції м'ясо-молочного підкомплексу АПК має галузевий і регіональний аспекти. При галузевому аспекті прогнозуються господарські зв'язки м'ясо-молочної продукції в розрізі регіону. У той же час прогнозування внутрірегіональних зв'язків з названої продукції складає регіональний аспект прогнозування.

Якщо ж галузевий аспект прогнозування здебільшого необхідний для вирішення проблем розвитку виробництва в окремих регіонах України, то регіональний аспект прогнозування ринку кінцевої продукції м'ясо-молочного підкомплексу АПК дуже важливий для вирішення соціальних проблем окремих регіонів — забезпеченості даними видами продовольства.

Прогнозуванню ємкості ринків кінцевої продукції м'ясо-молочного підкомплексу АПК як в галузевому, так і в регіональному аспектах, повинен передувати аналіз сучасного стану міжрегіональних зв'язків за видами транспортування продукції, яка розглядається, а також рівня розвитку відповідних переробних галузей промисловості в кожному регіоні.

Як уже згадувалось, участь районів України в міжрегіональному ринку м'ясо-молочної продукції безпосередньо залежить від збалансування її попиту і пропозиції на території регіону.

Величина попиту (споживання) в ринковій економіці та у перехідний до ринкових умов період розвитку здебільшого залежить від середніх доходів населення. Наступними за значущістю факторами, які визначають попит населення, є: структура споживання, яка склалася; кількість населення, його статевікової і соціальної структури; національних особливостей споживання; потреби суміжних галузей харчової промисловості.

Величина пропозиції продуктів харчування визначається, перш за все, біокліматичним потенціалом регіону і відповідними обсягами сировинних ресурсів; рівнем розвитку матеріально-технічної бази; величиною поставки продукції харчової промисловості для міжрегіонального обміну, включаючи імпорт; можливостями взаємозаміни продуктів.

Обидві величини мають свою регіональну специфіку і можуть бути розраховані лише при комплексному підході до соціально-економічного розвитку економіки регіону, включаючи умови формування ринків кінцевої продукції м'ясо-молочного підкомплексу АПК.

При цьому як при визначенні обсягу попиту, так і при визначенні обсягу пропозиції перехід до кожного нового розрахункового масиву передбачає обов'язковий логічний аналіз отриманих результатів та їх коректування залежно від варіантів ринкових перетворень, які беруться до уваги. Рівень забезпеченості населення м'ясом, м'ясними і молочними продуктами, які беруть

участь у формуванні ринку, визначається на кожному етапі прогнозування величини попиту і пропозиції.

При прогнозуванні обсягу ринку кінцевої продукції м'ясо-молочного підкомплексу АПК в регіональному аспекті аналізується рівень забезпечення населення регіону як продукцією галузей спеціалізації, яка виробляється для місцевого споживання, так і продукцією, яка складає вільні товарні ресурси регіону. Останнє пояснюється двома обставинами. По-перше, у ретроспективному періоді вивезення з району продукції галузей спеціалізації часто здійснювалося при незадовільному попиті на неї місцевого населення.

По-друге, у перехідний до ринкової економіки період розвитку України зміна середнього рівня доходів населення в тому чи іншому регіоні матиме прямий вплив на коливання обсягу регіонального ринку м'яса, м'ясної і молочної продукції.

Крім того, в регіонах, які традиційно ввозять м'ясо-молочні продукти, в перехідний період, в умовах підвищення рівня насиченості ними більшості регіонів, необхідний ретельний, але тверезий аналіз можливого зростання місцевого виробництва для задоволення потреб населення регіону в цій продукції за рахунок власних засобів і з урахуванням платоспроможного попиту населення.

Доцільність розвитку місцевого виробництва повинна бути обґрунтована не лише стандартними показниками рівня споживання, самозабезпеченості і т.д., але й показниками, які характеризували б зміну величини середнього показника грошових надходжень на душу населення, залежно від взятих до уваги варіантів ринкових перетворень.

Багатоаспектний характер прогнозування ринку кінцевої продукції м'ясо-молочного підкомплексу АПК дозволив визначити найважливіші етапи його розробки і рекомендувати методичні підходи, які б відповідали кожному з етапів:

I етап — Аналіз початкової бази прогнозування, який включає:

- динаміку фактичних регіональних рівнів виробництва м'ясної і молочної продукції;
- факторний аналіз зміни рівня споживання кінцевої продукції м'ясо-молочного підкомплексу АПК;
- визначення і аналіз міжрегіональних зв'язків по м'ясо-молочній продукції, які мають довготерміновий і стійкий характер, незалежно від ринкових перетворень в економіці країни.

II етап — Прогнозування ємкості регіональних ринків м'яса, молока і продуктів їх переробки.

III етап — Визначення найвірогідніших обмежень обсягів виробництва і споживання кінцевої продукції м'ясо-молочного підкомплексу АПК.

IV етап — Прогнозування сценаріїв формування ринків і кінцевої продукції м'ясо-молочного підкомплексу АПК.

Запропонований на першому етапі динаміко-структурно-споживацький методичний підхід дозволяє виявити залежність змін регіональних рівнів споживання м'ясомолочної продукції від аналогічних показників виробництва як у сільському господарстві, так і в переробних галузях АПК і середнього показника грошових надходжень населення. Регіонально-аналітичний аналіз уточнив отримані тенденції з урахуванням довготермінових міжрегіональних зв'язків, які склалися в регіонах щодо ввезення і вивезення кінцевої продукції м'ясо-молочного підкомплексу АПК. При цьому вже на даному етапі розробки прогнозу формування ринків визначається рівень стійкості і доцільності діючих міжрегіональних зв'язків, головні тенденції їх зміни.

Треба відмітити, що рекомендації науки про харчування, які визначають фізіологічні розміри споживання продукції харчової промисловості, в умовах нормально діючої ринкової економіки отримані значення середнього розміру споживання на душу населення коректуються на регіональний рівень з

урахуванням різноманітностей в демографії населення. Варто сказати, що демографічний підхід у цілому дозволяє уточнити середній показник споживання продуктів харчування на душу населення залежно від структури демографічних груп споживачів. Однак при короткотермінових прогнозах в умовах кризової економіки і наступного періоду депресії вплив демографічного фактора незначний, і ним можна знехтувати. У той же час вплив кліматичних умов на рівень споживання продуктів харчування досить істотний і, відповідно, його варто враховувати при будь-якому терміні прогнозування, що й здійснюється на першому етапі при проведенні факторного аналізу зміни рівня споживання м'яса, молока і продуктів їх переробки в середньому на душу населення.

На другому етапі кон'юнктурно-споживацький методичний підхід дозволяє визначити можливі спрямування змін попиту на кінцеву продукцію м'ясо-молочного підкомплексу АПК, перш за все залежно від змін у рівні середнього показника грошових доходів населення, чим можна спрогнозувати обсяги їх регіональних ринків. При цьому платоспроможний попит пов'язується з інфляційними очікуваннями і на цій основі досягається збалансування обсяги пропозиції і попиту.

Варто звернути увагу на те, що виявлені на першому і третьому етапах закономірності споживання м'ясо-молочних продуктів мають, як правило, стійкий у часі характер, тобто належать до процесів, які "тривають". За даними науки, до них належать процеси насиченості, які важко передбачити на основі простої екстраполяції, але можливо це зробити при заданих рівнях зміни платоспроможного попиту і наявності раціональних розмірів споживання. Це цілком справедливо по відношенню до видів кінцевої продукції м'ясо-молочного підкомплексу АПК, які розглядаються. У зв'язку з тим кожний з етапів прогнозування ринку м'ясо-молочної продукції є логічним продовженням попереднього, який має й зворотний зв'язок.

Обсяги виробництва та споживання м'ясної і молочної продукції харчової промисловості безпосередньо залежать від розвитку їх сировинної і продовольчої бази. Але, якщо обсяги сировинних ресурсів і їх розташування об'єктивно обмежені біокліматичним потенціалом регіонів, то виробнича база з їх переробки може змінюватися залежно від потреб у кінцевій продукції. Відповідно, виробничо-сировинний, соціальний і методичні підходи, рекомендовані на третьому етапі прогнозування, дозволяють визначити не лише максимально можливі сировинні ресурси м'ясної і молочної галузей, але й найбільшу ємкість товарних ринків, а також обмеження, які перешкоджають необхідному приросту виробництва. При цьому, як уже вказувалось, не менше значення, особливо в умовах переходу до ринкової економіки і соціального розширення суспільства, має показник платоспроможного попиту населення (соціальний дохід). Саме він, при інших однакових умовах, може стати тим регулятором ринку, який визначить не лише необхідний обсяг виробництва, але й ті товарні потоки готової продукції, які складають основу ринків кінцевої продукції м'ясо-молочного підкомплексу АПК.

Наступним етапом прогнозування ринків кінцевої продукції м'ясо-молочного підкомплексу АПК України є розробка сценаріїв їх формування, мета яких — максимально можливе і ефективне забезпечення м'ясом промислового виробництва, м'ясними і молочними продуктами населення всіх регіонів країни за рахунок власних ресурсів. На цьому ж етапі визначаються можливі обсяги вільних ресурсів видів білкових продуктів тваринного походження, які розглядаються, для їх поставки на експорт (в країни СНД), а також обсяги необхідного їх ввезення по імпорту. Вільні ресурси продукції можуть бути розраховані як різниця між обсягами виробництва і споживання з урахуванням ввезення і вивозу в рамках міжрегіонального обміну Співдружності. При цьому обсяг експорту буде меншим від обсягу вільних ресурсів на величину страхового запасу продовольства. Обсяг необхідного

імпорту розраховується аналогічно до величини вільних ресурсів, але ввезення і вивіз у даному випадку доцільно враховувати лише по багатоасортиментній продукції.

Функціонування ринків кінцевої продукції м'ясо-молочного підкомплексу АПК у перехідний період розвитку економіки при порушенні уже налагоджених зв'язків між підприємствами і регіонами посилюється трудностю здійснення його повноцінної державної підтримки, відповідного регулювання і фінансування, що пов'язане з процесом роздержавлення підприємств харчової промисловості і сільського господарства. Тим не менше, велика залежність рівня забезпеченості основними продуктами харчування населення багатьох регіонів України і СНД від поставок продукції з інших районів настійно вимагає державної підтримки функціонування міжрегіонального ринку продуктів харчування в перехідний до ринкової економіки період.

Аналіз динаміки виробництва м'ясо-молочної продукції показав, що розвиток м'ясної і молочної галузевої харчової індустрії, починаючи з 1991 р., і, особливо, у 1997-2000 рр., здебільшого обумовлений трьома групами чинників:

- наявністю і достатньою кількістю сировини — м'яса і молока у вітчизняному сільському господарстві;
- платоспроможним попитом населення;
- інвестиційними можливостями самих виробництв при діючому процесі зниження державних капітальних вкладень і слабким розвитком ринкової інфраструктури.

При цьому, друга і третя групи чинників, у докризовий період розвитку економіки країни, вирішального значення не мали і не належали до головних.

Розглянемо ситуацію, яка склалася у 1998 р. в м'ясній і молочній галузях харчової промисловості, маючи на увазі дослідження тих причин, які мають безпосередньо впливають на формування регіональних товарних ринків м'ясних і молочних продуктів. Поліпшення постачання населення м'ясом і

м'ясопродуктами безпосередньо залежить від можливостей збільшення сировинних ресурсів м'ясної промисловості. В останні роки (1991–2000 рр.) їх величина постійно знижується. Основний чинник - скорочення валового виробництва всіх видів м'яса в сільському господарстві.

Аналіз таблиці свідчить, що найбільший спад виробництва м'яса за 1990-2000 рр. в розрізі усіх категорій господарств спостерігався у сільськогосподарських підприємствах. Виробництво м'яса в господарствах населення залишається майже на одному рівні, а у селянських (фермерських) господарствах – збільшилось, хоча питома вага його невелика в загальному обсязі.

Виробництво м'яса на душу населення по економічних районах має значні коливання.

Таблиця 27

Динаміка виробництва м'яса всіх видів (у забійній вазі) по категоріях господарств (тис. тонн)

	1990	1991	1995	1996	1997	1998	2000
Всі категорії господарств	4357,8	4029,1	2293,7	2112,7	1874,9	1706	1662
у тому числі:							
Сільськогосподарські підприємства	3099,0	2755,5	1100,4	880,1	653,0	449,7	429
господарства населення	1258,8	1273,1	1186,4	1226,8	1215,8	1201	1224
фермерські господарства	-	0,5	6,9	5,8	5,8	6,1	8,2

Для аналізу по виробництву м'яса райони були умовно розділені на три

групи.

Першу групу утворили сировинні райони — Північно-Східний, Подільський, Центральний, Волинський.

Рівень середнього показника виробництва м'яса на душу населення в першій групі сягнув у 1998 р. 55 кг., що складає 133% вказаного показника по Україні. При цьому внутрігрупові відмінності середнього показника виробництва м'яса і м'ясопродуктів на душу населення коливаються від 47,9 до 63,9 кг.

До другої групи увійшли райони з рівнем виробництва, наближеним до середнього показника по Україні в цілому. До неї належать Столичний та Причорноморський економічні райони. Рівень середнього показника виробництва на душу населення у другій групі в середньому складає 40,7 кг або 98% середньо-української величини і нижче рівня виробництва і групи на 14,3 кг. Всередині групи показник, який розглядається, не особливо відрізняється по окремих районах — в межах 1,6 кг.

Таблиця 28

Виробництво м'яса на душу населення по районах в залежності від середнього рівня по Україні за 1998 р.

Економічні райони	1998 р.		
	виробництво		вага питома населення, %
	кг/ рік	В % до середнього по Україні	
Україна	41,5	100	100
І група (вище середнього показника)			
Подільський	63,9	154	8,9
Центральний	56,6	136	5,3
Волинський	54,8	132	4,4
Північно-Східний	47,9	115	12,1

В середньому по групі	55,0	133	30,7
II група (близько до середнього показника)			
Столичний	41,6	100	14,4
Причорноморський	40,0	96	15,2
В середньому по групі	40,7	98	29,6
III група (нижче середнього показника)			
Карпатський	35,5	86	12,7
Придніпровський	34,6	83	11,5
Донецький	26,2	63	15,5
В середньому по групі	31,6	76	39,7

Третю групу утворили райони з рівнем виробництва в середньому на душу населення, який набагато менший від середньої його величини по країні в цілому. До неї входять дефіцитні з виробництва м'яса і м'ясопродуктів райони — Донецький, Придніпровський, Карпатський. Рівень виробництва м'яса в середньому на душу населення у третій групі складає 31,6 кг або 76% середнього показника, який є нижчим на 10 кг від аналогічного показника по II групі, і на 23,4 кг відповідно в I групі районів. Внутрігрупові коливання між районами групи, яку розглядаємо, склали 10 кг.

Як вже відмічалось раніше, з 1991 р. триває значне зниження виробництва м'яса, що обумовлено кризовим станом у тваринницькому комплексі, зменшенням поголів'я, нестачею кормів, відповідно скороченням надходжень м'яса на промпереробку, та іншими як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами. Важливе місце, при цьому, займає платоспроможний попит населення, який під впливом скорочення реальних доходів населення має стійку тенденцію до зменшення.

У 1998 р. середньодушовий рівень виробництва м'яса знизився до 41,5 кг, що складає 49,3% від аналогічного показника 1990 р.

В результаті негативних процесів, які відбуваються в галузі, рівень

споживання м'яса і м'ясопродуктів промислового виробництва зменшився в середньому по країні з 53,3 кг у 1990 р. до 14,9 кг в 1998 р., тобто майже втричі. Зниження рівня споживання у досліджуваному періоді викликано спадом обсягів виробництва і зменшенням імпорту — здебільшого посилюється — у зв'язку зі спадом платоспроможного попиту населення на м'ясопродукти як найдорожчих серед основних продуктів харчування.

Криза української економіки за останні роки так чи інакше негативно позначилась на всіх галузях сільського господарства і переробних галузях АПК, істотно змінивши виробництво продукції. При цьому негативні тенденції здебільшого проявились в молочному тваринництві, в результаті чого валове виробництво молока по всіх категоріях господарств в цілому по Україні скоротилось за період 1990-2000 рр. на 51%.

Таблиця 29

Динаміка виробництва молока по категоріях господарств (тис. тонн)

	1990	1991	1995	1996	1997	1998	2000
Всі категорії господарств	24508,3	22408,6	17274,3	15821,2	13767,6	13752	12657
у тому числі:							
сільськогосподарські підприємства	18634,1	16476,1	9401,5	7614,3	5378,8	5205	3600
господарства населення	5874,2	5931,5	7831,3	8162,4	8334,5	8498	8989
фермерські господарства	-	1,0	41,5	44,5	44,1	49,4	68

При цьому в сільськогосподарських підприємствах спостерігається катастрофічне зниження обсягів виробництва молока – в 2000 р. воно склало лише 19,3% в порівнянні з рівнем 1990 року.

Відповідно, реалізація молока господарствами суспільного сектора скоротилася в середньому по Україні на 72,2%, в тому числі по окремих районах на 63-74%. Найбільше зниження закупівель молока (на 73,6%) спостерігалось у Донецькому районі, найменше (майже 63%) — у

Подільському районі.

Натомість у господарствах приватного сектора воно не лише скоротилося, а, навпаки, спостерігається чітка тенденція до нарощування виробництва молока в господарствах цієї категорії - 142,6% в порівнянні з 1990 роком. Проте це не дозволило компенсувати загальний спад виробництва молока.

Істотне зниження сировинних ресурсів молока у поєднанні з непередуманою ціновою політикою і диспаритетом цін, що склався, викликало не лише значне скорочення виробництва молочних продуктів на підприємствах галузі, але й погіршило структуру переробки молока і випуску основних видів молочної продукції в бік збільшення виробництва найдорожчих і матеріалоємних продуктів на шкоду цільномолочній продукції.

У той же час, разом з істотним зниженням виробництва молока і молочних продуктів на підприємствах молочної промисловості дещо зросла частка переробки молока у різних АТ, ТОВ та інших формуваннях, створених на базі колишніх колгоспів і радгоспів, обсяг якої за експертними оцінками складає майже 1/4 промислового виробництва молочних продуктів.

Виробництво продукції з незбираного молока на підприємствах молочної промисловості за період 1990-1996 рр. зменшилось в цілому по Україні на 86%. При цьому спад виробництва здебільшого по цільномолочній продукції, виробництво якої скоротилось більше, ніж на половину.

Падіння виробництва цільномолочної продукції відмічалось у всіх економічних районах, але найбільше — у Донецькому, Карпатському, Причорноморському районах. В цілому по Україні — 14,2; Донецький — 11,2; Придніпровський — 14,7; Північно-Східний — 18,5; Столичний — 17,2; Подільський — 17,8; Карпатський — 11,1; Центральний — 17,8; Волинський — 15,4; Причорноморський — 12,4%.

Виробництво жирного сиру знизилось у 1990-2000 рр. в цілому по

Україні на 68%, по районах — на 65-78%. Найбільший спад виробництва сиру становило у Донецькому, Причорноморському, Карпатському, Центральному районах. При цьому в аграрно-індустріальних районах — регіонах спеціалізації — виробництво сиру скоротилось на 76%, у старопромислових регіонах — на 57%.

Спад виробництва молочних продуктів відобразився на виробленні масла, яке скоротилось в цілому по Україні на 63,4%, по районах — на 58-70%. У різних групах регіонів зниження виробництва масла тваринного було приблизно однаковим і відповідало середньо українському. Так, в аграрно-індустріальних районах воно склало 56%, у старопромислових — 67%.

Для аналізу регіональних відмінностей у середньому показнику виробництва молока на душу населення, регіони України, як і по м'ясу, були умовно розділені на три групи.

До першої групи увійшли райони з традиційно розвинутим молочним тваринництвом — Північно-Східний, Подільський, Центральний, Волинський. Показник виробництва молока у них на душу населення істотно вищий від середнього показника по країні. У 1998 р. він становив 389,8 кг., що відповідало 125% середньо українського рівня. Внутрішньо-районні коливання у групі, яку розглядаємо, по цьому показнику склали досить значну величину і сягали 78,8 кг.

До другої групи увійшли райони з рівнем виробництва на душу населення, наближеним до середнього показника по країні. Це Столичний, Карпатський, Придніпровський райони. Рівень середнього показника виробництва у другій групі коливався у 1998 р. від 295,4 кг до 324,2 кг. Середня величина нижча від показника I групи на 78,4 кг. Відмінності між районами групи сягають 28,8 кг.

Третя група — райони дефіцитні з виробництва молока. До їх складу входять Донецький та Причорноморський райони. Рівень середнього показника

виробництва у цій групі сягнув у році, який розглядаємо, 199 кг, що значно нижче від показників II групи. Коливання величини рівня виробництва молока на душу населення між районами III групи становить 106,9 кг.

З 1990 р. почалось повсюдне зниження темпів виробництва молока. У 1998 р. рівень середнього виробництва його по Україні в середньому скоротився до 311,4 кг або 72% від аналогічного показника 1990 р. Спад виробництва молока позначився на регіонах країни. У першій групі рівень виробництва молока знизився у 1998 р. порівняно з 1995 р. на 11% і становив 390 кг на душу населення. У другій групі падіння виробництва сягнуло 91% від рівня 1995 р. При цьому рівень виробництва на душу населення не перевищив 311,4 кг. У третій групі показник, який розглядаємо, знизився до 199 кг або до 85% від рівня 1995р.

Таблиця 30

Виробництво молока на душу населення по районах в залежності від середнього рівня по Україні

Економічні райони	1995р.			Економічні райони	1998 р.		
	виробництво кг/рік	В % до серед- нього по Україні	вага питома населення, %		виробництво кг/ рік	В % до серед- нього по Україні	вага питома населення, %
А	1	2	3	4	5	6	7
Україна	336,3	100	100	Україна	311,4	100	100
I група (вище середнього показника)							
Подільський	550,4	164	8,9	Волинський	435,0	140	4,4
Волинський	488,6	145	4,4	Центральний	420,8	135	5,3
Центральний	467,1	139	5,3	Північно-Східний	384,4	124	12,1
Північно-Східний	392,7	117	12,1	Подільський	356,2	115	8,9
Столичний	373,9	111	14,3				
В середньому по групі	436,1	130	45,0	В середньому по групі	389,8	125	30,7
II група (близько до середнього показника)							

Карпатський	343,1	102	12,6	Карпатський	324,2	104	12,7
				Столичний	312,8	101	14,4
				Придніпровський	295,4	95	11,5
				В середньому по групі	311,4	100	38,6
III труппа (нижче середнього показника)							
Придніпровський	282,4	84	11,6	Причорноморський	253,0	81	15,2
Причорноморський	276,8	82	15,2	Донецький	146,1	45	15,5
Донецький	153,7	46	15,6				
В середньому по групі	233,0	69	42,4	В середньому по групі	199,0	64	30,7

Таким чином, жоден з регіонів України у досліджуваному ретроспективному періоді не забезпечував необхідного рівня виробництва м'яса, молока і продуктів їх переробки. Це сприяло зменшенню товарних ресурсів харчових продуктів, які розглядаються, в цілому по Україні. У перспективі планується збільшити виробництво молока і молочної продукції в усіх регіонах України.

Загальна пропозиція молока в 2001 році становила 13429 тис. т., що на 6,1% більше, ніж в 2000 році. Основними виробниками молочної продукції є господарства населення, які виробили 9793 тис. т. молока або 72,9% від загальної кількості. Сільськогосподарські підприємства всіх форм власності виробили 3636 тис. т. молока. Основними причинами спаду виробництва молока в сільськогосподарських підприємствах є скорочення поголів'я корів та низька їх продуктивність. Середній надій молока від однієї корови в усіх категоріях господарств у 2000 році складав 2553 кг., а в 2001р. – 2730 кг., в тому числі в сільськогосподарських підприємствах відповідно 1584 кг і 2072 кг. Реалізація молока здійснюється різними каналами. В 2000 році реалізовано 2683 тис. т. молока, а в 2001р. – 2801 тис. т., або на 104% більше, в тому числі заготівельним організаціям реалізовано відповідно 66% і 71% від реалізованої кількості.

Імпорт та експорт молочної продукції в 2001р.

Види продукції	Імпорт		Експорт	
	Кількість Ь, т.	Вартість ' тис.дол.	Кількість Ь, т.	Вартість ' тис.дол.
молоко і молочні продукти	13471	12580	97393	138125
% до підсумку		71,7		52,2
масло вершкове	1513	1989	53457	69501
% до підсумку		11,3		26,3
сири	1807	2978	30794	56760
% до підсумку		17,0		21,5
Всього		17547		264387

У 2001 році закупівельні ціни на молоко і молочну продукцію зростали за всіма каналами реалізації. Така тенденція збережеться і на ближчу перспективу. Середній приріст цін реалізації до попереднього року становив 12,5%. Середня реалізаційна ціна молока заготівельним організаціям складала в 2000р. – 548 грн/т, в 2001р. – 616 грн/т. Середні роздрібні ціни за молочну продукцію коливалися по місяцях:

Таблиця 32

Торговельна мережа України (грн. за 1кг)

Місяці	Молоко		Масло		Сир твердий	
	2000р.	2001р.	2000р.	2001р.	2000р.	2001р.
Січень	1,44	1,59	12,60	11,53	14,4	15,6
Травень	1,39	1,55	10,64	10,9	15,3	16,5
Вересень	1,38	1,50	10,7	10,1	13,9	15,4
Грудень	1,55	1,63	11,4	11,0	14,9	16,3

Характерною особливістю є те, що майже на всі молокопродукти ціни на міських ринках нижчі порівняно з торговельною мережею.

Так, ціна молока в січні 2000 – 2001рр. складала 1,03 – 1,2 грн. за 1 кг., масла 10,9 – 10,4 грн. за 1 кг., сиру відповідно 9,6 – 12,0 грн. за 1 кг.

У 2001 році виробництво м'яса в сільськогосподарських підприємствах стабілізувалося і за рік його вироблено 385 тис. т. живої ваги худоби, що на 4% більше проти попереднього року. Закупівельні ціни на велику рогату худобу коливалися в межах 3054 – 3907 грн. за 1 т. живої ваги (відхилення 28%). Роздрібні ціни в торговельній мережі становили 9 – 13 грн. за 1 кг. (відхилення 44%); на міських ринках – від 10,6 до 14,7 грн. за 1 кг. (відхилення 39%).

У 2001 році ціна на морожену яловичину зросла на 30% порівняно з попереднім роком. Значна частина м'яса великої рогатої худоби надходить на споживчий ринок через переробну промисловість, міські ринки. Потужності переробних підприємств з виробництва м'яса використовується лише на 20%, ковбасних виробів – на 25%. Це зв'язано з великою конкуренцією з боку дрібних переробних підприємств, які скуповують сировину, а також бізнесових структур, які реалізують забиту худобу на ринках, вивезення за межі держави та іншими каналами.

Таблиця 33

Імпорт м'яса (т.)

Продукція	1999р.	2000р.	2001р.
ВРХ (жива вага)	266	561	474
в т. числі:			
з Литви	87	106	71,2
з Німеччини	1079	426	214
Яловичина морожена, всього	1071	1608	1439
в т. числі:			
з Росії	1,8	711	450
з Німеччини	333	434	-
з Польщі	592	141	928

У 2001 році експорт м'яса значно зменшився порівняно з 2000 роком.

Свинарство набуло переважного розвитку в районах інтенсивного землеробства. За 1991-2000 роки поголів'я свиней у всіх категоріях господарств скоротилося більш як удвічі, а в сільськогосподарських підприємствах – в 3,5 рази.

На початок 2000 р. найбільше поголів'я свиней було у Вінницькій (777 тис. гол.) та Черкаській (672 тис. гол.) області.

У господарствах Полісся і Лісостепу свинарство мало м'ясо-сальну, а у Степу - сальну спеціалізацію.

В перспективі необхідно сформувати зони товарного виробництва свинини. На Поліссі і в західних районах України структура кормів дозволяє господарствам спеціалізуватись на виробництві беконної і м'ясної свинини, в зоні Лісостепу - м'ясної, Степу - м'ясо-сальної і сальної. Спеціально для свинарства різних напрямків відгодівлі необхідно розробити структуру кормів і раціонів годівлі для того, щоб м'ясо відповідало міжнародним якісним стандартам.

Таблиця 34

Експорт м'яса та м'ясопродуктів.

Країни та види продукції	2000 р.		2001р.	
	обсяг, т	ціна на 1 т.дол.	обсяг, т	ціна на 1 т.дол.
Велика рогата худоба жива	6320	900	1275	958
в т. числі				
в Йорданію	4624	900	1115	966
в Ліван	918	900	160	900
Яловичина морожена	136431	1314	90191	1710
в т. числі				
в Росію	134972	1315	90174	1710

Таблиця 35

Виробництво м'яса за видами (у забійній вазі, тис.т.)

Види м'яса	1990р.	1995р.	1996р.	1997р.	1998р.	2000р.
М'ясо (всього)	4358	2294	2113	1875	1706	1662
Яловичина	1986	1186	1049	930	793	754
Свинина	1576	807	789	710	668	673
Баранина	46	40	32	24	21	19
Птиця	708	235	218	186	200	191
Кролі	30	19	18	16	14	12
Конина	12	7	8	9	10	8

Найбільше на внутрішньому та зовнішньому ринках цінується беконна свинина, тому цьому напрямку відгодівлі необхідно надати пріоритетного значення.

Вівчарство - виключно важлива галузь тваринництва, яка дає не лише м'ясо, молоко але й сировину (вовну, овчини, шкурки і смушки, кетгут та ін.) для легкої та медичної промисловості. Це найменш інтенсивна галузь тваринництва, що ґрунтується переважно на дешевих пасовищах і грубих кормах з незначним витрачанням концентрованих кормів. У степових областях вівчарство має тонкорунну і напівтонкорунну спеціалізацію, в лісостепових, поліських та гірських - м'ясо-вовняну.

Серед тваринницьких галузей вівчарство зазнало найбільшого спаду за останні роки. Поголів'я овець і кіз на 1 січня 2000 р. становило 1963 тис. гол., у тому числі овець - 1198,4 тис. гол., або зменшилось на 6392,7 тис. гол. проти 1990 р.

У громадському секторі темпи згортання виробництва у галузі ще вищі. Тут на 1 січня 2000 р. залишилось лише 660,1 тис. гол. овець із 7165,5 тис., наявних у 1990 р.

У шести областях України зменшення становило 48 - 60%, у 18 областях - 60 - 87, а у Івано-Франківській області - 100%. У господарствах Рівненської,

Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської, Волинської і Київської областей залишилось по 0,3 — 1,8 тис. гол. овець.

Виробництво вовни адекватне спаду поголів'я. Надходження вовни з усіх категорій господарств у 1998 р. становило 4473 т., що на 25327 т. менше, ніж у 1990 р., у тому числі в підприємствах громадського сектора валовий настриг становив 2278 т., що на 24122 т. менше, ніж у 1990 р.

Разом з тим, зменшилося виробництво вовни і в господарствах приватного сектора, які одержали у 1998 р. 2195 т. сировини або на 1065 т. менше порівняно з 1990 р.

Загальне виробництво баранини в забійній вазі в 2000 р. становило 19 тис. т. Збитковість виробництва баранини у громадському секторі становила 61,3%, а вовни - 90,0%. Щоб довести рентабельність до 25%, інвестиції держави в галузь мали б становити 50 млн. грн.

Стабілізації галузі сприяло б раціональне використання ресурсів шкіряної сировини овець та виготовлення з неї готової продукції, наприклад кожухів (дублянок).

Зараз втрати шкір у господарствах досягли 36,1%, а загальний відсоток їх використання становить лише 36,7%,

Скорочення м'ясного поголів'я худоби, свиней та птиці впродовж останніх років призвело до різкого зменшення виробництва м'яса і погіршення роботи м'ясопромислового підкомплексу. До м'ясної промисловості України належать близько 210 підприємств.

У 2000 р. було вироблено 1,66 млн. т. м'яса в забійній вазі, або у 2,6 раза менше, ніж у 1990 р. Зменшення виробництва м'яса негативно позначилося на роботі підприємств промисловості.

М'ясна промисловість — одна з основних у харчовій індустрії. На розміщення м'ясокомбінатів вирішальний вплив має сировинна база, а визначальним фактором при розміщенні м'ясопереробних заводів, ковбасних та

кулінарних фабрик є наявність споживачів. Розвиток холодильної техніки і холодильного транспорту дає змогу однаково наблизити переробку м'яса та худоби як до сировини, так і до споживача. Розміщення м'ясного виробництва характеризується концентрацією його в індустріальних районах і в районах потужної сировинної бази.

Найбільші м'ясокомбінати – у Харкові, Полтаві, Одесі, Києві, Вінниці, Дніпропетровську, містах Донбасу.

Потужності м'ясопереробних підприємств використовуються в середньому по Україні на 22 - 23%. Тому у 1998 р. галузь продукувала лише 394 тис. т. м'яса (включаючи субпродукти I категорії) та 155 тис. т. ковбасних виробів, що складає відповідно 14,2 і 17,2% від рівня 1990 р.

В умовах існуючої економічної ситуації в підкомплексі необхідно відновити спеціалізовані комплекси, особливо свиновідгодівельні та птахівничі, інтегрувати їх з переробними підприємствами із виробництва кормів.

Птахівництво є однією з високопродуктивних галузей тваринництва, що постачає населенню м'ясо і яйця, а легкій промисловості - пух та пір'я. Це найбільш механізована та автоматизована галузь тваринництва, що дає змогу впроваджувати промислову технологію, яка істотно впливає на територіальну організацію цієї галузі.

Виробничий потенціал галузі птахівництва має можливість повністю забезпечити потребу населення України в яйцях та м'ясі птиці на рівні науково обґрунтованих норм споживання.

Нині виробничий потенціал птахопромислового підкомплексу АПК дещо підупав.

На перехідному до ринкових відносин етапі порушився паритет цін на птахівничу та промислову продукцію, що призвело до збитковості продукції птахівництва та значного спаду її виробництва.

У 2000 році всіма категоріями господарств вироблено 8,3 млрд. шт. яєць і

191 тис. т. м'яса птиці у забійній вазі. Поголів'я птиці порівняно з 1990 р. скоротилося вдвічі, у тому числі поголів'я курей-несучок зменшилось на 5 млн. голів.

Внаслідок різкого зменшення виробництва сировини, потужності птахокомбінатів використовувались лише на 8%.

Важливим фактором розміщення підприємств підкомплексу є райони споживання продукції, в основному біля великих міст, в промислових і курортних зонах.

Промислове птахівництво розвивається у всіх природноекономічних зонах. За спеціалізацією птахопромислові підприємства поділяються на яєчні та м'ясні. Високі ціни на птахівничу продукцію зменшили її споживання, а разом з тим - і обсяги реалізації.

Господарства яєчного напрямку в умовах загальної кризи при переході до ринкових відносин виявились більш стійкими в питаннях виробничої діяльності.

На птахофабриках м'ясної спеціалізації, крім бройлерів, вирощують індиків, качок і гусей.

Наприкінці 1997 року держава вжила певних заходів щодо підтримки галузі птахівництва. Введено ввізне імпортне мито на птахівничу продукцію, за якого завозити в Україну товарні яйця чи курячі стегенця невігідно.

У процесі переходу до ринку у птахівництві створюються нові інтегровані формування, які сприяють комплексному вирішенню питань виробництва, переробки, зберігання та реалізації продукції птахівництва.

В системі ВЕТО "Укрптахопром" створена 31 інтегрована структура. Птахогосподарствам передано 15 комбикормових заводів, окремі птахогосподарства приєднуються до комбикормових заводів. Наприклад, Білопільський птахорадгосп Сумської області приєднався до Білопільського комбикормового заводу.

Деякі птахогосподарства інтегруються з товаровиробниками зерна, білкової сировини, беруть в оренду землю. Інтегровані структури постійно адаптуються до ринкових умов.

Для відновлення галузі птахівництва, в Україні на рівні держави необхідно вжити додаткових заходів щодо підвищення конкурентоспроможності продукції галузі, забезпечення продукцією населення, використання науково-технічного потенціалу, створення відповідних умов для залучення вітчизняних та іноземних інвесторів.

Не втратила свого значення і така галузь, як конярство. Поголів'я коней становить в Україні менше, ніж 1 млн.

Інтенсивне кліткове звірівництво найбільш поширене в лісостепових областях, зокрема в західних.

Бджільництво сконцентроване в Степу, Лісостепу і Карпатах.

6. РОЗВИТОК ПЕРЕРОБНОЇ І ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

Харчова промисловість – основна переробна ланка АПК. До галузей харчової промисловості належать м'ясна, молочна, цукрова, борошномельно-круп'яна, консервна, винопереробна, спиртово бродильна, тютюнова, олійна і крохмале-патокова та ін. Найважливішими факторами розміщення галузей харчової промисловості є чисельність і густота населення, сировинна база, форми організації виробництва, транспорт. Об'єктивними чинниками є природні умови і науково-технічний прогрес. Залежно від дії основних факторів галузі харчової промисловості поділяють на такі групи, які:

- орієнтуються на джерела сировини: цукрова, консервна, крохмале-патокова, олійна;
- тяжіють до місць споживання готової продукції: молочна, кондитерська;
- одночасно орієнтуються і на сировину, і на споживача: м'ясна,

борошномельно-круп'яна.

Найважливішими факторами розміщення переробних галузей є сировинна база, численність і густота населення, форми організації виробництва, транспорт.

Переробна промисловість підтримує міцні зв'язки з сільським господарством, машинобудуванням, яке поставляє переробне технологічне устаткування, хімічною, мікробіологічною та харчовою промисловістю.

Між переробною і харчовою промисловістю існує тісний зв'язок. Переробні галузі постачають сировину харчовій промисловості для подальшої її переробки, зокрема – спирт, олію, крохмаль, цукор тощо. Найефективніші зв'язки переробних підприємств існують з сільським господарством. Процес взаємодії сільського господарства з переробними галузями ґрунтується на організаційно-економічній технологічній єдності виробництва, зберігання і переробки продукції рослинництва і тваринництва. Переробна промисловість доповнює харчову і поставляє сировину та напівфабрикати для подальшої переробки.

У харчовій промисловості України нараховується 2000 підприємств (30 галузей). Її питома вага в колишньому Союзі становила 23%. За останні роки обсяги виробництва скоротилися в середньому на 40 - 50%. Рівень технології не забезпечує конкурентоспроможності продукції. Фондозабезпеченість одного робітника менша, ніж у Франції у 180 разів, Австрії - у 136 разів. Харчова промисловість в західних країнах у структурі АПК займає 60-70%, в Україні - лише 25 - 30%. На підприємствах використовується застаріле обладнання.

Підприємства харчової промисловості мають 17,4 тис. вантажних автомобілів, 3,4 тис. причепів і напівпричепів, але більше, ніж 15% з них у технічно-несправному стані.

Внаслідок цього щороку втрати харчової промисловості (її продукції) в Україні становлять понад 20%.

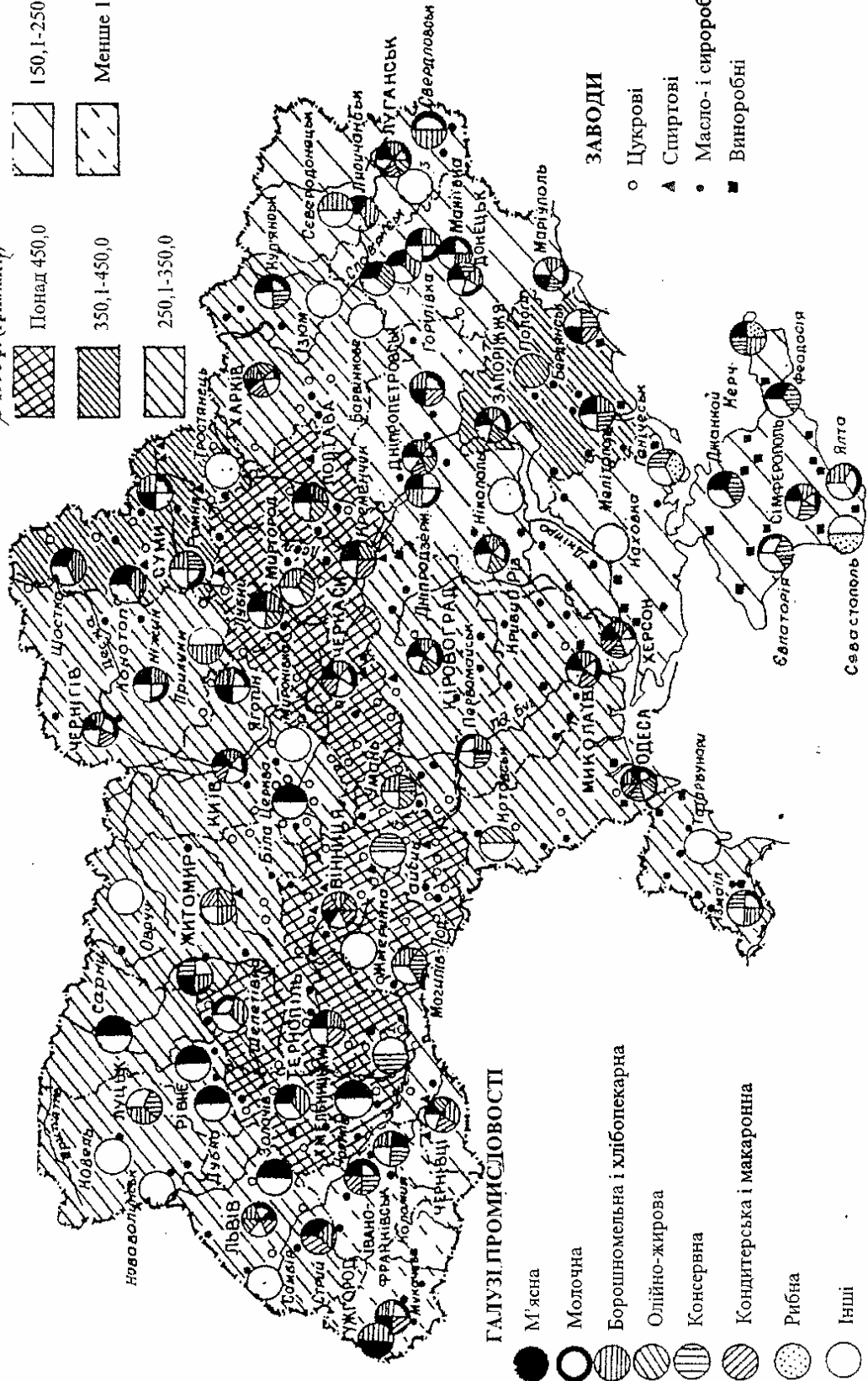
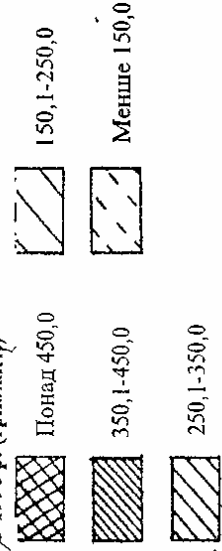
Зниження витрат, а також збереження якості продукції залежить від розвитку таропакувального господарства.

Обсяг харчової продукції у розфасованому вигляді не перевищує 25 - 30 відсотків, тоді як у розвинутих країнах він складає 80 - 90 відсотків.

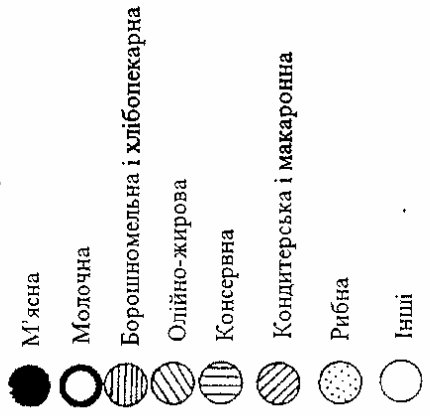
Треба орієнтуватись на невідкладне створення власної промислової і сировинної бази для виготовлення тари і упаковки на підприємствах України.

Про розміщення конкретних підприємств окремих галузей харчової промисловості йшлося вище при розгляді рослинницьких і тваринницьких підкомплексів АПК.

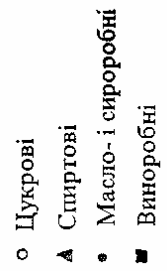
**ВИРОБНИЦТВО ПРОДОВОЛЬЧИХ ТОВАРИВ
В РОЗРАХУНКУ НА ОДНОГО ЖИТЕЛЯ
В 1998 р. (грн./житч.)**

ГАЛУЗІ ПРОМИСЛОВОСТІ

ЗАВОДИ

Харчова промисловість України

Понад 200 підприємств харчової промисловості стали партнерами німецької фірми „Хан”. Співробітництво з цією фірмою дало змогу освоїти новітні технології в харчовій галузі, придбати обладнання та необхідну сировину, що дало змогу випускати нові види продукції за європейськими стандартами.

За останні два роки у харчовій промисловості збільшується обсяг виробництва продукції. Так, за 1999 р. він збільшився на 7,8%. Позитивний вплив на стабілізацію галузі мали реструктуризація підприємств та їх адаптація до умов ринкової кон'юнктури. У 2000 р. зросло виробництво ковбасних виробів, тваринного масла, сирів, консервів, кондитерських виробів та ін.

В умовах надмірного забруднення природного середовища важлива роль належить виробництву екологічно чистої харчової продукції. Повинна здійснюватись екологізація агропромислового виробництва.

Під екологізацією агропромислового виробництва треба розуміти постійне поліпшення природних умов для його розвитку. Вона повинна бути спрямована насамперед на постійне нарощування виробництва екологічно чистої, вітамінізованої, дуже поживної продукції землеробства і тваринництва. Для цього повинні бути задіяні всі економічні механізми стимулювання її виробництва. В першу чергу позитивну роль повинен відіграти ціновий механізм. На екологічно чисті продукти ціни мають бути значно вищі, ніж на звичайні.

На розвиток переробної і харчової промисловості значний вплив мають сировинні ресурси. Від кількості і якості сировини залежить обсяг виробництва кінцевої продукції. Створення компактних сировинних зон навколо переробних підприємств диктується не лише скороченням транспортних витрат, але й тим, що у багатьох переробних галузях можна використати різну сировину для отримання кінцевої продукції.

**Виробництво найважливіших видів продукції харчової
промисловості, тис. т.**

Роки	1990	1995	1996	1997	1998	2000
М'ясо	2763	957	760	553	394	400
Ковбасні вироби	900	277	213	206	155	175
Тваринне масло	444	222	163	117	113	135
Продукція з незбираного молока	6432	1293	915	662	689	699
Жирні сири	184	73,5	59	46,3	52	67
Олія	1070	696	705	510	509	972
Маргаринова продукція	289	109	89,2	84,7	96,8	161
Цукор-пісок	6791	3894	3296	2034	1984	1780
Консерви, млн. ум. банок	4836	1444	1014	1178	1115	1283
Борошно	7671	5319	4965	4320	3874	3068
Хліб і вироби з нього	6701	4114	3452	3060	2672	2461
Крупи	962	532	456	366	409	294
Кондитерські вироби	1111	315	283	328	400	667
Макаронні вироби	360	223	172	142	164	116
Безалкогольні напої, млн. дал	151	37	35,7	44,6	44,5	66,4
Мінеральні води, млн. дал	55	16	14,9	21,5	34,2	49
Сіль	8309	2867	2848	2623	2311	2286

Наприклад, у спиртовій і цукровій промисловості оціночним показником ефективності сировинних культур вважається вихід з 1 га посіву продуктів переробки (спирту і браги), а в цукровій – цукру. Крім цього, відходи харчової промисловості (вторинні ресурси) успішно використовуються в сільському господарстві для годівлі тварин, на удобрення та інші цілі. Частина вторинних ресурсів використовується для подальшої переробки (виробництво спирту з

меляси).

Таблиця 37

Розрахунок виходу спирту в залежності від сировини

Культура	Урожайність, ц/га	Вихід спирту, дал		Обсяг і кормова цінність браги	
		з 1 т сировини	з 1 га посіву	Обсяги, дал	К.О. з 1 га, ц
Картопля	100	11	110	1430	6,2
Цукрові буряки	200	9,7	173	2253	6,7
Ячмінь	20	36	55	716	5,7
Кукурудза на зерно	30	51	102	1626	14,6

Для спиртової промисловості найвигіднішою сировиною вважається зерно як з позицій виходу спирту і кормової цінності браги, так і з позицій окупності витрат на переробку. Використання для переробки зерна, завдяки вищому виходу спирту з 1 т сировини, забезпечує високу окупність виробничих витрат і монопольно високу рентабельність. При цьому слід брати до уваги той факт, що вибір того чи іншого виду сировини залежить також від рівня врожайності, виробничої потужності підприємства і сезонної тривалості його роботи. У цукровій промисловості важливим фактором ефективності роботи підприємств є якість сировини.

Розвиток переробних галузей повинен орієнтуватися на підтримання балансу між сировинною базою та потужностями промисловості, а також між обсягами виробництва кінцевої продукції та можливостями її реалізації. Таким чином, щоб переробне підприємство успішно працювало, найбільш принциповим і вирішальним є питання збалансованості сировинних ресурсів і виробничих потужностей їх переробки та зберігання як на мікро- так і на макрорівнях. Неузгодженість в обсягах сировинних ресурсів і розмірах виробничої потужності призводить до порушення ритму роботи, надмірного

продовження чи скорочення тривалості виробничого періоду, недовикористання виробничих потужностей, нераціональних перевезень сировини і продукції.

Таблиця 38

Вихід цукру в залежності від кількості і якості сировини

Вихід цукру, %	Урожайність, ц/га		
	290	350	390
	Цукор з 1 га/ц	Цукор з 1 га/ц	Цукор з 1 га/ц
11,5	33,1	40,0	44,6
12,0	34,4	41,6	46,4
12,5	35,6	43,0	48,3
13,0	37,3	45,2	50,3

Виробнича потужність будь-якого підприємства визначається максимально можливим випуском продукції і максимально можливою переробкою сировини упродовж зміни, доби, сезону, року. Крім випуску основної продукції, підприємство повинно освоїти потоки відходів виробництва. Так, у м'ясній промисловості вторинні продукти переробки становлять 25% маси туші, відходи хлібопекарного і макаронного виробництва складають 1% від ваги борошна, а в цукровій промисловості вага жому становить 80-95% від маси перероблених коренів.

Наявність таких різноманітних відходів є основою створення різних супутніх виробництв як для отримання додаткових ресурсів продовольства, так і для виробництва кормів, різних вітамінних і білкових домішок для тваринництва та добрив для рослинництва. Таким чином, для нормального функціонування переробних підприємств у складі АПК необхідно: досягнути пропорційності та збалансованості обсягів переробки сировини і виробничих потужностей в окремих продуктових вертикалей і регіонів; врахувати можливу

тривалість зберігання сировини, наявність складських приміщень, оптимальні строки переробки; мати широкі маневри до відповідного розміщення складів у системі переробки, а також заготівлях сільськогосподарської сировини. В умовах реформування аграрного сектора складається нова ситуація в сфері розміщення сировинних зон.

Переміщення виробництва тваринницької продукції в приватні підприємства селян потребує нових підходів до заготівлі сировини. Наприклад, молочні заводи повинні взяти на себе централізований вивіз молока шляхом організації мережі заготівельних пунктів для приймання молока і розрахунків з населенням. Заслуговує на увагу й регулювання цього процесу на рівні регіонів. Проблема співвідношення на ринку продукції великих спеціалізованих підприємств і міні-переробки, яка за останні роки набула значного розвитку. Міні-переробка має свої переваги, у зв'язку з тим, що тут менші втрати сировини, нижчі транспортні витрати, вони швидше реагують на зміну асортименту продукції на ринку.

Зменшення випуску сільськогосподарської продукції негативно вплинуло на розвиток переробної і харчової промисловості. Диспаритет цін на промислову і сільськогосподарську продукцію, штучний відрив фінансової системи від економіки, недосконалої кредитної та податкової політики призвели до скорочення виробництва продовольчих товарів. Промислові підприємства стали неконкурентоспроможними в системі лібералізованого ринку. Нинішній стан, у якому перебувають всі галузі АПК України, вимагає гарантування йому пріоритетного розвитку, забезпечення нарощування обсягів виробництва, відновлення внутрішнього і зовнішніх ринків продовольства, проведення соціально-економічних перетворень на селі. Національною програмою розвитку народного господарства України передбачено в 2010 році вийти на науково-обґрунтовані норми споживання продовольчої продукції.

Відповідно до основних напрямків розвитку агропромислового

виробництва передбачено збільшити обсяги виробництва харчових продуктів, зокрема борошна - до 5,5 млн. т.; цукру до 4,6; м'яса (в живій вазі) - до 800 тис. тонн. Питома вага сфери переробки і реалізації продукції підвищиться до 40-45%.

Основними напрямками підвищення ефективності роботи переробних галузей є реконструкція матеріально-технічної бази на основі науково-технічного прогресу, вдосконалення економічних відносин між виробниками сільськогосподарської сировини та її переробниками, підвищення якості продукції.

Важливим завданням є усунення диспропорцій між сировинними ресурсами і виробничими потужностями для їх переробки. Ця диспропорція полягає в нестачі потужностей для своєчасної переробки сировини, а також нестабільності сировинної бази. Найближчим завданням в цьому напрямку є зміцнення сировинних зон підприємств цукрової та м'ясо-молочної промисловості, наближення переробних виробництв до сільськогосподарських підприємств. Це сприятиме скороченню затрат на перевезення сировини, а також зменшенню її втрат.

У цукровій промисловості необхідно вирішити проблему технічного рівня устаткування, поліпшення якості цукру, збільшення його виходу при переробці цукросировини, зниження витрат ресурсів на одиницю продукції.

У плодоовочевій промисловості важливою проблемою є скорочення затрат ручної праці, оптимізація сировинних зон, підвищення технічного рівня виробництва та розширення асортименту переробки овочів. Переоснащення м'ясної промисловості здійснюватиметься за рахунок автоматизації виробництва, конвеєризації забою та переробки худоби, технології швидкого охолодження і заморожування, збільшення напівфабрикатів, розфасованих і упакованих м'ясопродуктів.

У молочній промисловості поряд з розширенням асортименту і

поліпшенням якості продукції доцільно поліпшити технологію виробництва, налагодити випуск продукції дієтичного та лікувального характеру. Вирішення невідкладних проблем технічного переоснащення та впровадження нових технологій у переробних галузях тісно пов'язане з формуванням нового господарського механізму, розвитку різноманітних форм власності, переходом до ринкових відносин.

7. АГРАРНА РЕФОРМА ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ АГРОПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА

Упродовж двадцятого століття Україна переживає третю земельну реформу. Дві попередні – Столипінська та реформа 1918 року – були незавершеними через революційні події в Росії та втрати Україною своєї державності.

Особливістю нинішньої реформи є те, що вона відбувається в перехідний період до ринкових відносин. Її складність полягає в тому, що вона проходить із запізненням, коли основні виробничі фонди зносились, оскільки не оновлювались через відсутність коштів. Реформовані на сьогоднішній день сільськогосподарські підприємства не можуть ефективно розвиватись у зв'язку з великою заборгованістю, недостатньою кількістю техніки та обігових коштів, недоступністю до кредитів через високі проценти та інші.

Указ Президента України про прискорення реформування аграрного сектора передбачає створення сільськогосподарських підприємств на засадах приватної власності на землю та майно. Він спрямований на захист селянина-виробника, створення різних форм господарювання та поступового переходу до ринкових відносин.

Основною вимогою аграрної реформи є забезпечення кожному

громадянинові вільного вибору прав власності, сфери трудової діяльності та організаційних форм виробництва. У процесі реформування аграрного сектора утворилися на основі приватної власності нові форми господарювання: приватні господарства селян, селянські (фермерські) господарства; приватно-орендні сільськогосподарські підприємства з колективною формою праці, сільськогосподарські кооперативи та інші.

Внаслідок цього відбувся істотній перерозподіл землі між різними господарськими формуваннями:

Таблиця 39

Площа с-г угідь і виробництво валової продукції у господарствах України

Показники	1990 р.				2001 р.			
	Всі Категорії господарств	У тому числі			Всі категорії господарств	У тому числі		
		С-г. підприємства	Господарства населення	Фермерські господарства		С-г підприємства	Господарства населення	Фермерські господарства
Площа с-г угідь, тис. га	41374	38701	2669		38150	25660	9736	2753
%	100	93,5	6,5	4,0	100	67,3	25,5	7,2
Виробництво валової продукції млн.грн.	10538							
%	1	74409	30972	-	61675	23846	35965	1863
	100	70,6	29,4	-	100	38,7	58,3	3,0
З них продукція рослинництва, млн. грн., %	52796	39702	13093	-	38004	17376	18862	1764
	100	75	24,8	-	100	45,7	49,6	4,7
Продукція тваринництва, млн. грн., %	52585	34706	17879	-	23671	6469	17103	98,5
	100	66	34	-	100	27,3	72,3	0,4

Таким чином, у структурі валової продукції сільського господарства України найбільшу частку складають особисті господарства селян, які протягом

багатьох років виробляли продукти харчування для власного забезпечення, а також для реалізації на ринках.

Указом Президента України передбачено надання рівних прав господарювання всім формам підприємств. Проте сьогодні назріла потреба поліпшення законодавчої бази для соціального захисту особистих селянських господарств, а також забезпечення їх матеріально-технічними засобами та гарантуванням збуту продукції. Селянам надається право розширювати свої підсобні господарства за рахунок земельних часток (паїв), які їм були відведені в натурі. Розширення земельних ділянок у селянських господарствах вимагає випуску спеціальної техніки для їх обробітку, але цю проблему можна вирішити лише на загальнодержавному рівні.

Упродовж десятиріччя особисті господарства селян стримували спад виробництва продукції в цілому по аграрному сектору, що давало можливість стабільно забезпечувати внутрішній продовольчий ринок.

Сьогодні особисті господарства селян є стабілізуючою формою господарювання в сучасних умовах. Вони також стримують ріст безробіття на селі. Виходячи з цих позицій, необхідно прийняти Закон “Про особисте селянське господарство”, в якому були б закладені організаційні, економічні та соціально-правові основи їх розвитку. В процесі реформування аграрного сектора широкого розвитку набрали селянські (фермерські) господарства, які станом на 2002 р. нарахували понад 41 тисячу. Законом України “Про селянське (фермерське) господарство” передбачено право надання земельної ділянки фермерам в розмірі до 50 га ріллі і 100 га сільськогосподарських угідь. Крім цього, фермери мають право додатково брати в оренду земельні ділянки на виробничі цілі. В цьому Законі сказано, що держава надає всебічну підтримку розвитку матеріально-технічної бази фермерських господарств, виділення централізованих капіталовкладень на виробничі цілі, надання разових кредитів.

Аналіз роботи фермерських господарств за 2000-2001 рр. показав, що вони нарощують питому вагу виробництва продукції в країні. За 2 роки частка виробленої продукції зросла від 1,9% до 3%, при збільшенні площ землі – на 1,1%.

За 1993-2001 рр. середній розмір земельної ділянки на одне господарство збільшився від 20 га до 66,2 га. Це збільшення відбулося за рахунок додатково отриманих ділянок із земель запасу й оренди землі.

Таблиця 40

Розвиток фермерських господарств в Україні

Показники	Роки				
	1992	1995	1998	2000	2001
Кількість фермерських господарств	14681	34778	35485	38428	41600
Площа с-г угідь, тис. га в т.ч. ріллі, тис. га	292	786	1029	2342	2753
	259	718	953	2144	2522
З розрахунку на 1 господарство: с-г угідь, га ріллі	20	23	29	61	66,2
	18	21	27	56	60,6
Питома вага у загальній площі країни, %	0,7	1,9	2,5	6,1	7,2

Важливим питанням дальшого розвитку фермерства в Україні є спеціалізація господарств, їх раціональні розміри, розвиток тваринницьких галузей та забезпечення технікою. Сьогодні невеликі фермерські господарства не можуть придбати техніку і в більшості розвивають рослинницькі галузі.

Ми вважаємо, що для нормального розвитку і поєднання галузей рослинництва і тваринництва, розміри господарств повинні знаходитись в межах 300-400 га ріллі. Таке господарство може поряд з рослинництвом

розвивати тваринництво і ефективніше використовувати техніку. Сьогодні в Україні середні розміри фермерських господарств значно коливаються в розрізі областей.

Якщо в Чернівецькій, Волинській, Івано-Франківській, Одеській, Тернопільській областях середній розмір фермерських господарств у 2001 р. був у межах 24-37 га сільгоспугідь, то в Луганській, Кіровоградській, Рівненській, Харківській – 111-119 га. Таким межам відповідають розміри фермерських господарств більшості європейських країн з високорозвинутим сільськогосподарським виробництвом. Основними працівниками у фермерських господарствах є члени сім'ї фермера, а також ті, що працюють за трудовою угодою і залучені на сезонні роботи. Більшість селянських фермерських господарств займаються вирощуванням зернових культур, цукрових буряків, картоплі. У зв'язку зі збільшенням посівних площ під основними культурами зростає і виробництво продукції.

Таблиця 41

Виробництво валової продукції у фермерських господарствах України

Показники	Роки			
	1997	1998	1999	2000
Валова продукція всього, млн. грн.	220	188	235	453
В т.ч. рослинництва, млн. грн.	180	148	206	410
Тваринництва, млн. грн.	40,2	40,5	28,8	43,3
Валова продукція на одне господарство, тис. грн.	6,1	5,3	6,6	11,8
На 100 га с-г угідь, тис. грн.	23,7	18,4	20,3	21,0
На 1-го працюючого, тис. грн.	3,0	2,8	3,5	6,3

Виробництво зерна за два останніх роки зросло в 4 рази, цукрових

буряків – у 2, соняшника – в 1,2, картоплі – в 2,5 рази.

Таблиця 42

Урожайність с.-г. культур у фермерських господарствах України

С.-г. культури	Роки		
	1999	2000	2001
Зернові, ц/га	16,9	15,8	25,9
Соняшник, ц/га	8,3	10,2	7,8
Цукрові буряки, ц/га	123	196	178
Виробництво зерна на одне господарство, ц	184	326	774
Соняшника, ц	49	90	59
Цукрових буряків, ц	123	196	249
Картоплі, ц	5,9	14,7	15,0

Тваринництво у селянських (фермерських) господарствах розвивається дуже повільними темпами, в більшості для задоволення потреб родин фермерів. Питома вага виробництва продукції у фермерських господарствах по відношенню до сільськогосподарських підприємств залишається низькою.

Таблиця 43

Питома вага продукції фермерів в % до с-г підприємств.

Продукція	Роки		
	1998	1999	2000
Зерно	2,1	3,1	6,3
Цукрові буряки	2,6	3,5	6,5
Соняшник	4,2	6,8	11,5
Картопля	5,3	10,2	20,4
М'ясо (забійна вага)	1,2	1,4	1,9
Молоко	0,9	0,8	1,8

Перехід на фермерські форми господарювання вимагає технічного переозброєння, випуску нових малогабаритних машин, реманенту. Це можна здійснити за рахунок конверсії та кредитування. У зв'язку з розвитком фермерських господарств та особистих селянських господарств назріла проблема щодо створення системи машино-технічних станцій (МТС) як інтегрованої структури у вигляді об'єднання (корпорації, асоціації) з включенням її до складу підприємств агросервісу та сільськогосподарських товаровиробників.

Розвиток великих аграрних підприємств залишається основним сектором виробництва товарної продукції. Тут зосереджено понад дві третини сільськогосподарських угідь, основний потенціал виробничих ресурсів. Від розвитку цього сектора залежить успіх сільськогосподарського виробництва України. Протягом останніх років на зміну колишнім КСП прийшли нові формування ринкового типу. Це, перш за все, приватно-орендні підприємства, підприємства з обмеженою відповідальністю, виробничі кооперативи, акціонерні товариства та інші.

Формування таких господарств відбувається в різних напрямках: члени колективу беруть участь у виробництві своєю землею, майном і працею; на базі вчорашніх КСП створюється приватне підприємство з орендою землі і паю, його може заснувати один керівник; на базі колишніх КСП створюється підприємство кількома особами, які орендують землю і майно їх власників. Станом на 2001 р. реформовано 11,6 тисячі колективних сільськогосподарських підприємств. На їх базі створено 18049 агроформувань, з них приватних, приватно-орендних – 3685, товариств з обмеженою відповідальністю – 7148, акціонерних товариств – 798, сільськогосподарських кооперативів – 2373, селянських (фермерських) господарств – 2579, інших суб'єктів господарювання – 1466.

Найбільше нових агроформувань створено у Дніпропетровській області – 1462, Кіровоградській – 1094, Запорізькій – 1025, Одеській – 473, Закарпатській – 248.

Найперспективнішими на сучасному етапі, на наш погляд, є приватно-орендні підприємства, що ґрунтуються на приватній власності на землю і майно та колективними формами організації виробництва. В таких підприємствах кожний його учасник бере участь у виробництві та отримує плату за землю. В таких господарствах ефективніше використовуються трудові ресурси, вони мають більшу можливість вирішувати соціальні потреби села.

Таблиця 44

Економічні показники діяльності с.-г. підприємств за 2000 р.

Показники	Господарські товариства	Приватні підприємства	Виробничі кооперативи	Державні підприємства	Інші
Кількість с.-г. підприємств	6718	2519	3136	385	402
У тому числі прибуткових	4456	1816	1992	213	138
У %	66,3	72,1	63,5	55,3	34,3
Збиткових	2262	703	1144	172	264
У %	33,7	27,9	36,5	44,7	65,7
Рівень рентабельності, %	8,7	15,9	8,8	3,1	-12

Сільськогосподарські кооперативи, ТОВ, акціонерні товариства мають переваги над іншими, оскільки вони організовані на приватній основі на землю і майно, але зберегли колективні форми організації виробництва, що дозволяє більш раціонально використовувати земельні, матеріально-технічні і трудові

ресурси. Поряд з цим ці господарства мають більшу кількість землі, що дозволяє ефективніше впроваджувати сучасні досягнення науки та передового досвіду виробництва.

Особливу роль в діяльності сільськогосподарських підприємств повинні відіграти різноманітні форми інтеграції в агропромисловому комплексі, кооперування по виробництву, зберіганню та переробці сільськогосподарської продукції, наданню різноманітних послуг, торгівлі.

Сьогодні в Україні інтеграція набула широкого розвитку у всіх сферах виробництва.

Найбільш поширеною її формою є агропромислова асоціація за участю сільськогосподарських, переробних і торговельних підприємств. Нині успішно функціонує понад 326 асоціацій, 53 корпорації, 16 концернів, 280 об'єднань. Найбільша кількість асоціацій розвинена в цукробуряковому, молочному і м'ясному підкомплексах.

В аналогічному напрямі можуть діяти і так звані маркетингові (постачальницько-збутові) кооперативи, які створюються на засадах класичного кооперування для надання послуг своїм засновникам. За наявними публікаціями, маркетингові кооперативи, наприклад, у Сполучених Штатах Америки контролюють близько 80% ринку молока та молочних продуктів, близько 60 - цукру, понад 40 - бавовни, 30 - зерна, 24% ринку овочів. Загальний обсяг їх маркетингової діяльності перевищує 50 млрд. доларів на рік. В Україні маркетингові кооперативи поширюватимуться в міру формування реальних власників засобів виробництва.

Продуктом маркетингової інтеграції виступають і оптові ринки та аукціони, які поширені в багатьох країнах Європи (Франція, Італія, Бельгія, Нідерланди та ін.), а також Сполучених Штатах Америки і Японії. Через них реалізуються багато видів сільськогосподарської продукції, яку важко зберігати тривалий час або взагалі не можна (свіжі овочі, живі та зрізані квіти, плоди,

шампінйони, молоко та молокопродукти, м'ясо та м'ясопродукти, яйця, риба та рибопродукти тощо).

У сучасних умовах України об'єктивно необхідною є маркетингова діяльність великих, широко диверсифікованих сільськогосподарських та агропромислових підприємств. За своїми розмірами вони являють собою великі фірми агробізнесу й мають можливість вести дрібнооптову та роздрібну торгівлю. Це також маркетингова інтеграція на базі одного власника або повна маркетингова інтеграція, яка не виключає можливості участі такого підприємства у створенні бірж чи агроторгових домів. Власна маркетингова діяльність може поєднуватися з використанням за необхідності надання послуг наявних елементів ринкової інфраструктури.

Таким чином, можливі різні напрямки та організаційно-економічні форми вертикальної маркетингової інтеграції, що породжує проблему про ступінь придатності окремих з них для України.

З погляду організації ринкового середовища маркетингова інтеграція має вирішальне значення. Проте її обов'язковою передумовою є виробнича вертикальна інтеграція, яка в Україні має давні традиції. При переході до ринкових відносин централізоване управління інтеграційними процесами зникло, а нові відносини ще не стабілізувались і формуються переважно під впливом монопольного становища переробних підприємств. Ця обставина є однією з основних причин погіршення показників роботи провідних продуктових підкомплексів АПК України. Поліпшення ситуації можливе або за рахунок потужного державного регулювання, можливості якого нині обмежені, або на інтеграційній основі.

Останніми роками вертикальна виробнича інтеграція в АПК України складалася під впливом двох ніби протилежних тенденцій. Перша - в нарощуванні виробничих потужностей переробних підприємств та збільшенні глибини переробки сільськогосподарської сировини, друга - в певній

дезінтеграції її виробників, пов'язаній з реформуванням відносин власності. Неоднакові темпи перебігу цих процесів у різних підкомплексах АПК не дозволяють рекомендувати їм якихось однакових організаційно-економічних форм вертикальної виробничої інтеграції.

Зазначені процеси проявлялися із створенням різних організаційних структур, серед яких помітне місце посіли районні і обласні агропромислові об'єднання (РАПО і ОАПО), агрокомбінати і агрооб'єднання, науково-виробничі об'єднання (НВО), наукові (науково-виробничі) і агропромислові системи, міжгосподарські підприємства, кооперативи, агрофірми, агроторгові підприємства, агропромислові асоціації тощо. На жаль, зазначеним формуванням у процесі їх становлення та розвитку, нерідко через надмірну заполітизованість суспільства не завжди приділялась належна увага в плані їх вдосконалення, не створювалось належних умов для розвитку цього процесу в масштабах країни. Але їх досвід роботи заслуговує на увагу, відповідне узагальнення та запозичення всього прогресивного. Однією з головних причин того, що намічені наміри не вдалося реалізувати, є те, що підприємства і організації, які входили до складу РАПО і ОАПО, продовжували зберігати свою відомчу приналежність і підпорядкованість, що не дозволило забезпечити партнерам по інтеграції рівних умов господарювання.

Створення агрокомбінатів було започатковано наприкінці 1986 року і при плановій системі господарювання на перших порах вони зарекомендували себе з позитивного боку щодо поглиблення інтеграційних процесів в районах на основі концентрації місцевих ресурсів в одних руках, комплексного вирішення питань виробництва, переробки, зберігання і реалізації продукції в інтересах села. Але запровадження ФРЦ, які повністю фільтрували фінансову діяльність підприємств, поступово гасило підприємницьку діяльність високоефективних господарств, сковувало їх ініціативу, тому при першій можливості на початку 90-х років зазначені формування саморозпустилися.

До основних організаційних форм агропромислового виробництва, що дістали розвиток у нашій країні вже сьогодні, належать агропромислові комбінати, агропромислові об'єднання, агрофірми, агроконсорціуми .

Агропромисловий комбінат являє собою інтегрований виробничо-господарський комплекс, до складу якого входить виробництво сільськогосподарської продукції, його переробка і реалізація через власну фірмову торгівлю. Такі комбінати розміщуються поблизу великих міст, промислових центрів, рекреаційних і туристичних зон з метою забезпечення їх високоякісним продовольством.

Підприємства, що входять до складу агропромислових комбінатів, мають свою господарську самостійність, вони можуть бути різних форм власності. Відносини між підприємствами у складі комбінатів будуються на договірній основі; окремі підприємства й організації можуть входити до складу кількох комбінатів.

Управління комбінатом здійснюється радою у складі генерального директора (голова ради), його заступників, керівників підприємств і організацій, що входять до його складу.

Досить поширеною формою в агробізнесі є агропромислові об'єднання. Основні завдання, функції і напрямки їхньої діяльності аналогічні агропромисловим комбінатам, але інтеграційні зв'язки глибші. Останнім часом в об'єднаннях відбулось акціонування, і тому управління ними, їхня організаційна структура, уся господарська діяльність будуються на демократичній основі.

Головними структурними підрозділами об'єднань є кооперативи, що створюються як у сферах сільськогосподарського виробництва і переробної промисловості, так і в організації ремонтно-технічного, енергетичного і транспортного обслуговування виробничих підприємств. Для розв'язання проблем розширеного відтворення і соціального розвитку створюються

централізовані фонди.

Одна з нових форм агропромислової інтеграції - виробничі та науково-виробничі системи. Це така форма договірних відносин групи підприємств, господарств і організацій, яка здійснює виробництво, переробку, зберігання певних видів продукції під організаційним і технологічним керівництвом головного підприємства. До науково-виробничої системи, крім вищевказаного, входить науково-дослідницька установа, яка забезпечує впровадження у виробництво прогресивних технологій і нових видів продукції.

Агрофірма — це агропромислове підприємство, створене на базі сільськогосподарського підприємства, за наявності в ньому переробної ланки, а також потужностей зі зберігання і реалізації готової продукції. Вищим органом управління агрофірмою є рада, до складу якої входять керівники структурних підрозділів. Економічні взаємовідносини підприємств і організацій агрофірми будуються на основі їхньої рівноправної участі у розподілі отриманих результатів.

Комерційні взаємовідносини в агрофірмі здійснюються спеціально створеним комерційним центром, який спостерігає за попитом на ті чи інші продукти та вчасно повідомляє про зміни правління фірми, керівникам КСП та підприємств.

Агрофірма також займається нетрадиційними видами діяльності — такими, як вирощування лікарських рослин, збирання корисних дикоростучих плодів, розведення хутрових звірків. Уся ця продукція користується попитом на міжнародному ринку та сприяє зміцненню фінансово-економічного становища агрофірми.

Агроконсорціум є однією з нових форм агропромислової інтеграції в умовах нашої країни. В світовій практиці консорціум означає угоду між банками та промисловими компаніями для спільної взаємовигідної підприємницької діяльності. У наших умовах агроконсорціум можна визначити

як кооперацію кількох підприємств різних галузей народного господарства, організацій та банків, які залишаються самостійними, для спільного здійснення програми чи проекту з виробництва, переробки, зберігання та реалізації сільськогосподарської продукції. Вони можуть бути регіональними, міжгалузевими і навіть міжнародними.

У формуванні агроконсорціуму можуть брати участь будь-які організації, які мають вільні кошти. Поєднання в агроконсорціумі грошових та матеріальних внесків учасників гарантує йому сталість, надійність та суттєві переваги в умовах дефіциту ресурсів.

Вищим органом управління агроконсорціумом є рада засновників-директорів, до складу якої входять керівники всіх організацій та підприємств, які є складовими частинами агроконсорціуму. Агроконсорціум має повну самостійність для здійснення ефективної виробничої діяльності.

Консорціуми можуть створюватися і для реалізації великих державних та регіональних цільових програм силами групи підприємств будь-якої форми власності. Після виконання поставленої мети консорціум припиняє свою діяльність чи перетворюється в інший вид об'єднання.

Останнім часом розширюється співробітництво вітчизняних підприємств АПК з іноземними фірмами і компаніями, в результаті чого утворюються спільні підприємства (СП). Основна мета таких підприємств — залучення іноземних інвестицій для впровадження у виробництво передових технологій. Спільні підприємства заснуються у формі кооперації вітчизняних підприємств з іноземними партнерами. При цьому українські учасники СП надають у користування земельні ділянки, приміщення, певне обладнання і трудові ресурси.

Іноземні партнери передають, як правило, технічні засоби, насіння сільськогосподарських культур, хімічні засоби захисту рослин і тварин, устаткування, патенти, ліцензії, а також забезпечують навчання працівників СП

і надають консультаційну допомогу в процесі виконання технологічних операцій.

Вищим органом управління СП є рада учасників, членам якої надається кількість голосів пропорційно до вартості їхніх часток у статутному фонді.

Для оперативного розв'язання поточних організаційно-господарських питань створюється виконавчий орган — виконавча дирекція.

Роботу із створення нової інтегрованої структури здійснює організаційний комітет засновників, якими можуть бути сільськогосподарські, переробні, агросервісні та інші підприємства, громадяни України й іноземні громадяни та юридичні особи, крім випадків, визначених законодавчими актами України.

При створенні агропромислової господарської структури: обґрунтовується мета створення формування; аналізується сучасна ситуація у виробництві та переробці відповідного виду продукції в регіоні створення інтегрованого формування; визначається орієнтовна організаційна структура інтегрованого формування; окреслюється сфера діяльності інтегрованої господарської структури; обґрунтовуються економічні відносини учасників створюваного формування. Встановлюється також порядок формування статутного фонду та розповсюдження акцій прогнозується розвиток інтегрованої структури на найближчі роки; визначаються необхідні інвестиції для реалізації проекту розвитку господарської структури та джерела фінансування намічуваних заходів, розраховуються очікувані показники ефективності діяльності інтегрованого формування, розробляються установча угода і статут інтегрованої структури, скликаються установчі збори для прийняття рішення про створення інтегрованого об'єднання та обрання його виконавчих і контролюючих органів, проводиться реєстрація створеного господарського об'єднання.

Для встановлення взаємовигідних економічних відносин учасників

інтегрованих господарських формувань створюються групи експертів, до яких входять спеціалісти державних адміністрацій, сільськогосподарських і переробних підприємств, торговельних організацій. Напрямки їх роботи такі:

- визначення планово-нормативних витрат на одиницю продукції при вирощуванні сировини, її переробці та реалізації готової продукції в торговельних організаціях. Вони передбачають визначення технологічних витрат з урахуванням існуючої матеріально-технічної бази, досягнення необхідного рівня продуктивності полів і ферм, технологічного рівня переробних підприємств. Ці усередненні витрати відповідатимуть витратам суспільно необхідної праці, але не відповідатимуть фактичним витратам у кожному підприємстві. У цьому випадку кожне сільськогосподарське і переробне підприємство, а також торговельна організація прагнутимуть забезпечити виробничі витрати на рівні усереднених, які відповідають технологіям;

- на основі визначених планово-нормативних витрат і роздрібної ціни у торговельній мережі встановлюється норма прибутку на витрачений капітал і відповідно - ціни на сировину та на продукти її переробки. Основною умовою є забезпечення однакової норми прибутку на встановлені планово-нормативні витрати. На фактичні витрати залежно від результатів господарювання норма прибутку буде різною;

- за результатами господарювання проводиться додатковий розподіл прибутку, який отриманий за рахунок відхилення ціни реалізації від розрахункової. Ці прибутки слід оподатковувати один раз - в підприємствах, в яких отримано прибуток, або в підприємствах, яким він розподілений.

За останні роки набула деякого поширення така регіональна організаційна форма агропромислової інтеграції, як агропромислова асоціація (система) з виробництва, переробки і реалізації молока і молокопродуктів. Вони являють собою добровільні об'єднання підприємств на базі головного

підприємства — молокозаводу (маслозаводу), за якими зберігається господарська самостійність і право юридичної особи. Метою створення такої асоціації є та ж, що й інтегрування в АПК в цілому - поєднання інтересів аграрних і переробних підприємств і досягнення на цій основі збільшення виробництва молока і молокопродуктів та отримання більшого прибутку.

Асоціації - це юридичні особи, основними функціями яких є координація діяльності учасників у виробництві, переробці і реалізації кінцевої продукції, організація фірмових підприємств торгівлі, створення економічних умов для взаємовигідного об'єднання зусиль при виробництві, переробці и зберіганні та реалізації готової продукції на внутрішньому і зовнішньому ринках, кооперація фінансових і виробничих ресурсів з метою задоволення потреб господарств-учасників. Оптимальний варіант системи економічних взаємовідносин в такому агропромисловому формуванні можливий за умови акціонування переробних підприємств всіма учасниками цього формування. При такій умові агропромислова асоціація в недалекому майбутньому може стати найбільш поширеною формою великої агропромислової інтеграції в молокопродуктовому підкомплексі АПК.

Процес реформування аграрної сфери триває. Він повинен здійснюватись поетапно, постійно удосконалюватись шляхом створення більш раціональних господарських структур, які в ході ринкових перетворень забезпечуватимуть найвищу ефективність.

На сьогодні ще не вирішено багато питань на державному рівні, а саме: про пільгове кредитування сільгоспідприємств, про паритет цін на промислову та сільськогосподарську продукцію, про систему управління АПК, створення земельних банків, захист товаровиробників та інші. Доцільно було б переглянути методику оцінки землі. Адже нині грошова оцінка 1 га ріллі явно занижена і набагато нижча, ніж у країнах Західної Європи. Необхідно було б прийняти єдиний нормативно-правовий акт по регулюванню діяльності

особистих підсобних господарств громадян, зокрема городництва і тваринництва.

Нинішній стан, у якому знаходяться всі галузі агропромислового комплексу України, вимагає гарантування йому пріоритетного розвитку з визнанням сільського господарства базовою галуззю економіки народного господарства, зупинення спаду і забезпечення нарощування обсягів виробництва, відновлення внутрішнього і зовнішніх ринків продовольства, проведення соціально-економічних перетворень на селі.

У рослинництві здійснюватиметься реструктуризація галузей і сільськогосподарських угідь, адаптація структури посівних площ до кон'юнктури ринку. Створюватимуться умови для нарощування виробництва зерна, соняшника, цукрових буряків, картоплі, овочів та інших культур в особистих господарствах громадян. Впроваджуватиметься система заходів щодо охорони земель та підвищення родючості ґрунтів. Створюватиметься інфраструктура закупівлі, переробки та реалізації плодоовочевої продукції.

У тваринницьких галузях створюватимуться умови для відновлення функціонування тваринницьких комплексів, птахофабрик та птахогосподарств, селекційно-племінних центрів та господарств з метою повного забезпечення потреб сільськогосподарських товаровиробників молодняком худоби та птиці. Прискорюватиметься формування високопродуктивного поголів'я молочної і м'ясної великої рогатої худоби. Вдосконалюватиметься зооветеринарне та племінне обслуговування тваринництва і птахівництва в господарствах різних форм власності. Для потреб тваринництва широкого розвитку набуде товарне виробництво кормів.

Шляхом адресної кредитної підтримки, субсидій та забезпечення повноцінними комбікормами буде підтримуватись розвиток спеціалізованих підприємств з виробництва свинини, яловичини і продукції птахівництва. Будуть створюватись умови для впровадження ресурсозберігаючих технологій

у виробництві конкурентоспроможної тваринницької продукції.

У харчовій та переробній промисловості впроваджуватимуться у виробництво прогресивні технології, які забезпечують комплексну переробку продукції тваринництва, цукрових буряків, насіння соняшника тощо.

Основним шляхом підвищення ефективності всіх структурних підрозділів АПК є перехід на інтенсивний розвиток. Інтенсифікація сільськогосподарського виробництва означає збільшення виробництва продукції на одиницю ресурсів. Це означає, що інтенсифікація повинна відбуватися на основі науково-технічного прогресу, через впровадження індустріальних технологій вирощування основних сільгоспкультур.

Уже в найближчі роки нам необхідно довести стабільне виробництво зерна до рівня 40-45 млн. тонн, цукрових буряків 40 млн. тонн, виробництво молока до 24 млн. тонн, м'яса (в забійній вазі) до 2,6 млн. тонн. Значно збільшити поголів'я тварин та підвищити його продуктивність. Нинішнє становище, в якому перебуває агропромисловий комплекс, потребує державної підтримки, посилення інвестиційної політики з метою збільшення обсягів виробництва продовольчої продукції та проведення соціально-економічних перетворень на селі. Програма діяльності Уряду "Реформи заради добробуту" (2000-2004 роках) передбачає завершення реформування сільгоспідприємств на засадах приватної власності, завершення земельної реформи, формування інфраструктури аграрного ринку, організацію обслуговуючих кооперативів, розширення мережі машинно-технічних станцій, впровадження економічних методів державного впливу на аграрний сектор, що відповідає розвитку виробництва в ринкових умовах.

8. СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК СЕЛА

Відповідно до Національної програми розвитку агропромислового виробництва і соціального відродження села на 1999 — 2010 роки державна політика спрямовуватиметься на формування повноцінного життєвого середовища в сільській місцевості, задоволення економічних та соціальних потреб сільського населення, комплексний розвиток сільських територій, збереження і відродження історико-архітектурної спадщини села". Крім того, тут визначено основні завдання демографічної політики, які полягають в запобіганні подальшого погіршення вікової структури населення, збереження його самовідтворення. Реалізовуватиметься комплекс заходів щодо підтримки молодих сімей, поліпшення охорони здоров'я із зниженням смертності населення, врегульовуватимуться міграційні процеси

Незважаючи на прийняті законодавчі акти, ситуація в сільській соціальній сфері є критична. Погіршення умов життя та праці, значне зuboжіння переважної частини сільського населення, відставання розвитку сільської невиробничої сфери від міської впливають на підвищення темпів міграції сільської молоді. Демографічна ситуація з кожним роком погіршується, і якщо не зупинити цей процес, то найближчим часом село відчує брак трудових ресурсів та втратить базу для природного відтворення населення. Вже сьогодні багато сільських регіонів віднесено до розряду трудонедостатніх. В ситуації, яка склалася, держава повинна зробити все можливе, щоб не допустити поглиблення цих негативних процесів та явищ.

Сільське населення є природною основою формування трудового потенціалу села і аграрної сфери. Кількість працівників сільського господарства (в середньорічному обчисленні) скоротилася від 5512 тис. чол. у 1985 р. до 2475 тис. чол. у 2000 р., тобто на 3037 тис. чол. або більш, ніж у 2

рази. За останнє десятиріччя (1990-2000 рр.) середньорічна кількість працівників цієї галузі зменшилася на 2406 тис. чол., або на 49,3%, а за 1996-2000 рр. – відповідно на 990 тис. або на 28,6%.

Найбільша кількість працездатного населення скоротилася в Дніпропетровській, Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській та Луганській областях.

Рівень зайнятості сільського населення в 2000 р. по Україні становив 56,8%. Найвищий рівень зайнятості сільського населення (80,5%) зафіксований у Волинській області, найнижчий (39%) – у Чернівецькій області, а найвищий рівень безробіття спостерігається в Кіровоградській області – 15,4%, найнижчий – у Волинській області (1,3%). В цілому по Україні рівень безробіття сільського населення у 2000 р. становив – 6,8%. Зменшення кількості працездатного населення на селі пояснюється різними причинами. Головна із них - недостатній розвиток соціальної сфери. В недалекому минулому про розвиток соціальної сфери піклувалися сільськогосподарські підприємства. Вони займалися будівництвом соціальних об'єктів, здійснювали фінансову їх підтримку.

Це було їм вигідно, оскільки внаслідок зростання рівня соціального обслуговування вони могли впливати на підвищення ефективності виробництва та продуктивності праці. Проте в умовах становлення ринкових відносин, надмірні соціальні витрати стали обтяжливими для сільськогосподарських підприємств і стримують їх реформування.

Крім того, при системі цільових призначень і регламентувань, яка існувала, соціальна сфера на селі одержувала ресурси для свого розвитку по залишковому принципу і у значно менших розмірах, ніж у містах. За різними оцінками, у 1991 - 1995 рр. капіталовкладення у соціальну інфраструктуру на одного сільського жителя були в 1,5-2 рази меншими, ніж міського; в попередні роки цей розрив був ще більшим.

Таблиця 45

Динаміка середньорічної кількості працівників с.-г. підприємств. (тис. чол.)

Області	1996 р.	1998 р.	2000 р.	2000 в % до 1996
АР Крим	154	128	115	74,7
Вінницька	226	187	179	79,2
Волинська	101	84	79	78,2
Дніпропетровська	172	138	108	62,8
Донецька	147	113	97	66,0
Житомирська	143	121	105	73,4
Закарпатська	47	2,8	25	53,2
Запорізька	129	102	81	62,8
Івано-Франківська	63	54	37	58,7
Київська	176	136	121	68,8
Кіровоградська	134	112	91	67,9
Луганська	101	78	65	64,4
Львівська	118	71	77	65,3
Миколаївська	127	98	94	74,0
Одеська	193	169	149	77,2
Полтавська	179	153	135	75,4
Рівненська	101	81	68	67,3
Сумська	133	110	99	74,4
Тернопільська	140	115	101	72,1
Харківська	158	133	121	76,6
Херсонська	142	121	105	73,9
Хмельницька	190	156	147	77,4
Черкаська	168	140	130	77,4
Чернівецька	65	51	41	63
Чернігівська	158	106	98	62,0
м.Севастополь	4	4	5	125
По Україні	3465	2791	2475	71,4

Розвиток соціальної сфери на селі вимагає якісно нових стандартів життєвого рівня сільських жителів. В першу чергу це стосується виділення

необхідних капітальних вкладень і матеріально-технічних ресурсів в невинробничу сферу, зростання рівня життя працівників села, удосконалення управління соціальною сферою.

Об'єктивна необхідність реформування соціальної сфери села викликана ситуацією, яка склалася в сільському соціальному середовищі. Аналіз сучасної ситуації свідчить про скорочення сільської поселенської мережі: значно збільшується кількість малих сіл, де проживають переважно люди похилого віку, зменшується людність сіл. При цьому згортається мережа закладів соціальної спрямованості. Будівництво закладів соціальної сфери скоротилося до мінімуму, будівництво розпочатих раніше практично припинилося, а існуючі підприємства закриваються. При цьому спостерігається низький рівень забезпечення сільського населення побутовими послугами та низький благоустрій сільських територій (водопостачання, каналізація, телефонізація, газифікація).

У чинному законодавстві визначаються особливості правового режиму об'єктів соціальної сфери, зумовлені законодавчою заборонаю на зміну функціонального призначення (перепрофілювання) окремих об'єктів соціальної сфери в процесі приватизації державного і комунального майна і цілісних майнових комплексів, а також передачею об'єктів соціальної сфери з балансу недержавних сільськогосподарських і агропромислових підприємств на баланс місцевих рад. Заборона на зміну функціонального призначення (перепрофілювання) об'єктів соціальної сфери законодавчо визначена лише для окремих груп таких об'єктів, та й то не чітко.

Згідно зі ст. 6 Закону України "Про пріоритетність соціального розвитку села і агропромислового комплексу у народному господарстві" не дозволяється ліквідація, реорганізація і перепрофілювання у сільській місцевості закладів охорони здоров'я, освіти, соціального захисту населення (будинки-інтернати для людей похилого віку та інвалідів), які утримуються за рахунок бюджету.

Окремі об'єкти освіти, фізичної культури та спорту, які належать підприємствам, можуть приватизуватися за умови збереження їх функціонального призначення.

У чинному законодавстві не досить чітко визначені підстави і умови зміни функціонального призначення, відчуження об'єктів соціальної сфери, які перебувають на балансі недержавних сільськогосподарських підприємств. Утримання таких об'єктів вимагає значних фінансових витрат аграрних підприємств. З метою створення сприятливих умов для сільськогосподарських підприємств, переробних і обслуговуючих підприємств і організацій АПК, заснованих на колективній та інших формах недержавної власності, комплексного розвитку соціальної сфери сільських населених пунктів, збереження функціонального призначення об'єктів соціальної сфери Кабінет Міністрів України визнав за необхідне провести передачу таких об'єктів у комунальну власність.

Зокрема, 5 вересня 1996 року Кабінет Міністрів України прийняв Постанову №1060 "Про поетапну передачу у комунальну власність об'єктів соціальної сфери, житлового фонду сільськогосподарських, переробних та обслуговуючих підприємств, установ і організацій агропромислового комплексу, заснованих на колективній та інших формах недержавної власності". Нею передбачається до 2001 року усі заклади соціальної сфери, які знаходяться на балансі підприємств АПК, передати на баланс місцевих рад (у комунальну власність села). При цьому визначено умови передачі:

- поетапна передача, починаючи з 1997 до 2001 року, на основі розроблених і затверджених у встановленому порядку переліків об'єктів соціальної сфери, які підлягають передачі;
- безоплатна передача;
- передача здійснюється за згодою обох сторін (агроформування і місцевого органу самоврядування).

Згідно із законодавством, передачі у комунальну власність підлягають:

- житловий фонд (крім гуртожитків);
- дитячі дошкільні заклади, школи та інші заклади освіти, табори відпочинку і оздоровлення дітей, об'єкти культури та спорту, будинки-інтернати для престарілих та інвалідів, об'єкти охорони здоров'я і побуту;
- мережі електро-, тепло-, газо-, водопостачання і водовідведення, а також інженерні будівлі і споруди, призначені для обслуговування житлового фонду і соціальної сфери (котельні, бойлерні, водопровідні, теплові та каналізаційні мережі і споруди, збудовані та прибудовані приміщення, тощо).

Вказані об'єкти передаються у комунальну власність за рішенням загальних зборів членів підприємства чи зборів уповноважених сільськогосподарських підприємств або за рішенням органів, уповноважених розпоряджатися майном підприємств інших форм недержавної власності.

Проте передача цих об'єктів може здійснюватись лише поступово, по мірі формування необхідних умов для їх функціонування під егідою місцевих рад.

Однак практика минулих років показала, що в ряді випадків цей процес проходить формально, окремі об'єкти повертаються колишнім власникам. В основному це стосується сільських населених пунктів, в яких ефективно веде свою господарську діяльність місцеве сільськогосподарське підприємство, оскільки сільські ради, за відсутності матеріально-технічної бази, не в силі піклуватися існуючим комплексом соціальних питань та проблем (прокладення та обслуговування водогонів, доріг, забезпечення продуктами харчування дитячих дошкільних закладів та шкіл тощо).

На нашу думку, передача повинна здійснюватись в залежності від конкретних умов, які склалися в кожному окремо взятому населеному пункті. Мається на увазі аналіз фінансових можливостей місцевих рад та сільськогосподарських підприємств забезпечення розвитку соціальної сфери.

Через різке зменшення бюджетного фінансування на соціальну сферу

відбувається поглиблення негативних тенденцій у розвитку об'єктів соціальної інфраструктури.

За період з 1990р. по 2001р. заклади соціальної інфраструктури скоротилися: магазинів – на 27 тис., громадського харчування – 7,7 тис., дитячих закладів - 3,7 тис., закладів культури – 3,3 тис., будинків побуту – 1,4 тис., загальноосвітніх шкіл – 0,2 тис., фельдшерсько-акушерських пунктів – 0,3 тисячі.

Таблиця 46

Наявність об'єктів соціальної інфраструктури на селі, тис. одиниць

Об'єкти	1990р.	1995р.	2000р.	2000 в % до 1990
Дошкільні дитячі заклади	12,6	10,9	8,9	70,6
Загальноосвітні школи	15,1	15,2	14,9	98,7
Будинки культури, клуби	21,0	19,8	17,7	84,3
Бібліотеки	18,7	18,0	15,7	84,0
Дільничні лікарні	1,6	1,4	0,9	56,3
Фельдшерсько-акушерські пункти	16,4	16,4	16,1	98,2
Магазини	60,5	48,2	33,5	55,4
Заклади громадського харчування	18,3	10,9	10,6	57,9
Будинки побуту	1,5	0,2	0,1	67
Кіноустановки	22,2	13,6	5,9	26,6
Телефонні станції	9,9	10,4	10,8	109

На сьогоднішній день в ряді областей спостерігається тенденція приватизації соціально-побутових об'єктів. На нашу думку, приватизація повинна відбуватися без перепрофілювання соціальних об'єктів, установ і організацій.

Крім того, можливий також варіант передачі в оренду закладів без зміни

їх профільного користування тощо.

Процес реорганізації підприємств, організацій, установ та закладів соціальної сфери села дуже складний і вимагає зваженого підходу при створенні на їх базі підприємств нового типу. Зважаючи на це, група вітчизняних вчених-економістів визначила, що основна мета реорганізації закладів соціальної сфери села полягає в тому, щоб забезпечити їх фінансовий стан відповідно до сучасного рівня, а також життєві потреби селян у різноманітних послугах.

Непоодинокі спостерігаються факти продажу сільрадами комерційним структурам приміщень, де раніше розміщувалися комплексні приймальні пункти, ремонтні майстерні, інші підприємства служби побуту, які в умовах кризи припинили свою діяльність. З розвитком комерційної діяльності цей процес поширився і на соціальну сферу. Процес комерціалізації найбільше увійшов у торгівлю, громадське харчування, побут. Конкуренція між підприємствами позитивно вплинула на рівень послуг та прибутковість цих закладів. Іншим підприємствам соціальної сфери потрібна підтримка держави на тому рівні, який держава гарантує своїм громадянам у реалізації їх законних прав на освіту, охорону здоров'я, участь у культурному житті.

В розвитку соціальної сфери села можна запозичити досвід країн близького зарубіжжя.

Вважаємо, зокрема, за необхідне вивчення досвіду Польщі, де створені територіальні одиниці (гміни) з відповідною інфраструктурою для соціально-культурного та комунально-побутового обслуговування сільського населення. У кожній гміні є свій бюджет, який використовується для фінансування соціальної інфраструктури. Вони функціонують за принципом, близьким нашим сільським радам.

Основною проблемою функціонування сільської соціальної сфери є проблема її фінансування (інвестування). Внаслідок економічної кризи держава

перетворилася на утримувача величезної кількості збиткових підприємств і не може в повній мірі фінансувати розвиток соціальної сфери. Сьогодні замовниками будівництва соціальної інфраструктури можуть виступати підприємства і організації різних галузей, приватні особи і кооперативи, які зацікавлені в цьому.

Для визначення потреби сільської соціальної сфери в капіталовкладеннях важливе значення мають відіграти нормативи забезпечення населення підприємствами та організаціями невиробничої сфери. Використання нормативів дає можливість визначити рівень забезпеченості сільського населення соціальними об'єктами та послугами, що відображає стан розвитку соціальної сфери в кожному окремо взятому сільському населеному пункті. Але ці нормативи повинні бути диференційовані, в залежності від соціально-економічних умов кожного регіону.

У зв'язку з кризовим станом сільської соціальної сфери та гострою необхідністю її державної підтримки, група провідних вітчизняних вчених-аграрників визначила основні завдання державної політики з питань розвитку соціальної сфери села, до яких належать:

- регулювання демографічної ситуації в сільській місцевості в напрямку її оздоровлення;
- поліпшення матеріального добробуту та умов життя сільських жителів;
- збереження існуючої сільської поселенської мережі та відродження сіл й інших сільських поселень;
- удосконалення організаційно-економічного механізму реорганізації об'єктів соціальної сфери;
- забезпечення достатньо високого рівня розвитку матеріально-технічної бази;
- збільшення обсягів фінансового забезпечення підприємств та установ соціальної інфраструктури.

Таким чином, подальший процес реформування соціальної сфери села спрямований на становлення реального власника соціальних об'єктів, розвиток ринку соціальних послуг в сільській місцевості, стимулювання зайнятості сільського населення, поліпшення демографічної бази для відтворення трудових ресурсів села.

Для ефективного функціонування аграрної сфери та успішного продовження процесу її реформування потрібне задоволення не тільки матеріальних потреб, але й потреб у культурно-освітньому, побутовому, оздоровчому обслуговуванні сільського населення. Задоволення таких потреб покладено на підприємства та організації сільської соціальної інфраструктури, де кожна галузь займається задоволенням певного виду соціальних проблем. При цьому здійснюється безпосередній вплив на чисельність, рівень культурно-освітнього та побутового обслуговування, освітній рівень, стан охорони здоров'я сільського населення. У кінцевому підсумку ці показники здійснюють вплив на забезпеченість сільського господарства трудовими ресурсами та рівень життя сільського населення.

Ситуація із соціальною інфраструктурою на фоні негативних соціально-економічних та демографічних процесів є нелегкою і продовжує ускладнюватися. Внаслідок важкої фінансової скрути на селі та дефіцит місцевих бюджетів дитячі дошкільні заклади, загальноосвітні школи, бібліотеки, клуби, лікарні та інші заклади соціальної інфраструктури відчують нестачу фінансування, а нерідко й призупиняють своє функціонування.

Відродження соціальної інфраструктури села - необхідна умова формування та поглиблення ринкових перетворень і процесу відродження українського села. Адже саме соціально-демографічний занепад сіл став основною причиною згортання сільськогосподарського виробництва, що призвело до погіршення матеріального добробуту, умов праці і відпочинку

сільського населення та негативно вплинуло на формування повноцінного життєвого середовища у сільській місцевості усіх без винятку регіонів.

Спад сільськогосподарського виробництва відчутно вплинув на зниження реальних доходів сільських жителів, внаслідок чого платоспроможний попит останніх на послуги критично знизився. Така критична ситуація не дає можливості сільському населенню поліпшувати умови свого життя, а невиробничій сфері - ефективно розвиватися. Внаслідок цього спостерігається низький рівень забезпечення сільського населення послугами об'єктів соціальної інфраструктури. Особливо це стосується малих сіл, що викликане негативними соціально-економічними та демографічними процесами у сільській місцевості. Тенденції розвитку соціальної інфраструктури у сільській місцевості України характеризується скороченням мережі соціальних об'єктів. Станом на 2001 рік не мають будинків побуту 27,8 тисячі населених пунктів, клубів та бібліотек 24,2 тис. сіл, закладів торгівлі 6,8 тисячі населених пунктів.

В сучасних умовах основною проблемою відродження, функціонування та розвитку сільської соціальної сфери є дефіцит фінансових ресурсів. У минулому об'єкти соціальної сфери села в більшості фінансувались за рахунок сільськогосподарських підприємств. У зв'язку зі збитковістю аграрних підприємств фінансування соціальної сфери за їхній рахунок стало неможливим. Масовість таких негативних процесів зумовила прийняття Указу Президента України "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрною сектора економіки" від 3 грудня 1999 року, на основі якого в аграрній сфері відбуваються процеси реформування власності і форм господарювання. Взаємозалежність розвитку виробничої і невиробничої сфер зумовили необхідність реформування сільської соціальної сфери. Насамперед це стосується реформування власності, що позитивно вплине на подолання відчуженості працівників соціальної сфери від засобів виробництва і результатів господарювання.

**Кількість населених пунктів, які не мають закладів культури та будинків
побуту, торгівлі на 01.01.2001р.**

Області	Населені пункти (одиниць), що не мають			
	Будинків побуту	Клубів, будинків культури	Бібліотек	Торговельних закладів
АР Крим	889	357	413	149
Вінницька	1397	382	497	264
Волинська	1037	395	547	160
Дніпропетровська	1397	914	1004	483
Донецька	1080	658	679	382
Житомирська	1606	461	720	287
Закарпатська	548	113	103	43
Запорізька	895	481	547	308
Івано-Франківська	740	91	114	99
Київська	1132	340	359	159
Кіровоградська	1012	457	555	368
Луганська	786	403	435	268
Львівська	1835	591	695	411
Миколаївська	884	386	485	292
Одеська	1087	468	490	338
Полтавська	1798	973	1115	617
Рівненська	982	319	438	186
Сумська	1464	798	937	519
Тернопільська	997	114	164	123
Харківська	1651	1008	1043	562
Херсонська	642	210	294	150
Хмельницька	1393	248	565	162
Черкаська	789	131	174	92
Чернівецька	343	49	55	33
Чернігівська	1472	715	826	344
м. Севастополь	25	11	14	4
Україна	27881	11073	13268	6803

Перші кроки в регулюванні відносин власності у соціальній сфері села зроблено Постановою Кабінету Міністрів України від 5 вересня 1996 року, згідно з якою сільськогосподарські підприємства поетапно передають об'єкти сільської соціальної сфери у комунальну власність села. При цьому процес передачі відбувається за згодою обох сторін: з однієї - сільськогосподарського підприємства, з іншої - місцевого органу самоврядування. Однак практика показала, що в ряді випадків цей процес проходить формально, а в деяких випадках має місце зворотній процес: соціальні об'єкти передаються місцевими радами на баланс аграрних підприємств, що викликане фінансовими проблемами.

Процеси ринкового реформування вимагають розширення джерел фінансування соціального розвитку села. На сьогоднішній день вони можуть бути наступними:

- кошти державного бюджету;
- кошти місцевих бюджетів сільських рад;
- кошти підприємств, на балансі яких знаходяться об'єкти соціальної сфери;
- власні кошти соціальних об'єктів від надання різного виду соціальних послуг населенню;
- кошти кредитних спілок (кредитні кошти);
- кошти від благодійних внесків підприємств та організацій, підприємців та населення;
- кошти приватних осіб, у власності яких знаходяться об'єкти соціальної сфери;
- кошти від надання в оренду земель резервного фонду.

Реформування економічних відносин у сільській соціальній сфері передбачає, перш за все, прискорення процесів роздержавлення і приватизації соціальних об'єктів. При цьому метою такого процесу є створення у сфері обслуговування сільського населення конкурентного ринкового середовища,

оскільки приватизація позитивно впливає на якість соціальних послуг, а конкуренція, крім цього, є могутнім фактором, який стримує зростання цін. Крім того, основною метою реформування соціальної сфери села має стати подолання диспропорцій у рівні соціального обслуговування міського та сільського населення. Реформування власності у сільській соціальній сфері вимагає впровадження жорстких економічних та правових санкцій щодо зловживань у процесі приватизації.

Досить суттєво стримує процес реформування соціальної сфери села низький рівень життя сільського населення, оскільки платоспроможний попит на соціальні послуги є ключовим елементом соціального відродження села. Це не означає, що попиту немає, але він не забезпечується фінансовими можливостями населення.

Низький платоспроможний рівень сільського населення на соціальні послуги стримує потенційних приватних інвесторів. Крім того, такі важливі об'єкти соціальної сфери, як освіта, охорона здоров'я повинні фінансуватися з державного бюджету.

Зміна форми власності в результаті реорганізації призводить до зміни джерел фінансування соціальної сфери.

Реорганізація соціальної сфери вимагає пошуку нових джерел її фінансування, відновлення роботи закритих об'єктів та забезпечення високої якості соціального обслуговування сільського населення.

В умовах реформування аграрної сфери законодавчо закріплено фінансування соціальної сфери за місцевими бюджетами сільських рад. Однак практика показує, що сільські бюджети не в змозі виконати покладену на них функцію. Тому важливим засобом поліпшення стану справ у сільській соціальній сфері є пошук на рівні сільської ради нових джерел поповнення місцевих бюджетів та фінансування соціального розвитку села.

Одним з додаткових джерел поповнення місцевих бюджетів можуть бути

місцеві позики, випуск лотерей та цінних паперів, які йдуть на утворення фонду соціального розвитку села.

На нашу думку, в сучасних умовах соціальна сфера повинна фінансуватися об'єднаними зусиллями державного бюджету, місцевих бюджетів, фізичних та юридичних осіб з використанням цільового фонду соціального розвитку села, який має створюватися на території сільської ради.

Схема фінансування соціальної сфери села з використанням цільового фонду соціального розвитку села.

Цільовий фонд соціального розвитку села створюється як благодійна організація відповідно до чинного законодавства України, засновниками якого

можуть бути громадяни України, іноземні громадяни, а також юридичні особи усіх форм власності (крім органів державної влади та місцевого самоврядування).

Метою створення цього фонду є акумулювання фінансових ресурсів для наступного їх перерозподілу на різні види соціальних витрат.

Держава регулює соціальний розвиток села нормативно-правовими актами та за допомогою контролюючих органів (податкової адміністрації, місцевих органів самоврядування), здійснює контроль за дотриманням правової та фінансової дисципліни.

Власник соціального об'єкта повинен виконувати всі функції управління (планування, організація, мотивація, контроль), а наглядова рада фонду соціального розвитку села здійснює функцію контролю за розподілом коштів фонду та їх використанням соціальними об'єктами.

Проте найпотужнішим інвестором є населення, тому від ступеня його довіри до фінансових установ залежить потужність інвестиційних потоків як у виробничу, так і соціальну сфери на селі. Банківські установи втратили довіру переважної частини вкладників, тому необхідним є пошук нових засобів залучення фінансових ресурсів населення. При цьому саме фонд соціального розвитку повинен повернути довіру вкладників.

Таким чином, з використанням цільового фонду соціального розвитку села як додаткового джерела фінансування можна істотно поліпшити стан та ефективність функціонування сільської соціальної сфери.

Однією з основних об'єктивних умов подальшого функціонування агропромислових формувань є стан розвитку сільської соціальної сфери. Соціальна сфера формує мотиваційний базис сільських трудівників до високоефективної праці у різних сферах діяльності. Ефективність та повнота використання інтелектуального, виробничого та наукового потенціалу залежить від рівня забезпечення соціальних, культурних, освітніх, духовних, побутових потреб сільського населення.

Кожен регіон з його територіальними, природнокліматичними, рекреаційними відмінностями має свої особливості розвитку як агропромислових формувань, так і соціальної сфери на селі. Тому при визначенні напрямків удосконалення соціального розвитку сіл в умовах ринкових відносин потрібен підхід з урахуванням регіональних соціально-економічних особливостей.

Недалекоглядна політика під час командно-адміністративної системи з її поділом сільських населених пунктів на "перспективні" і "неперспективні" призвели до непропорційного розподілу між ними капіталовкладень як у сільське господарство, так і у сільську соціальну сферу. Внаслідок цього на сьогоднішній день найгірше забезпечені соціальними об'єктами малі або так звані "бригадні села", в окремих з яких розташовано по 2-3 об'єкти соціальної інфраструктури, де працюють люди лише на основі власного ентузіазму. В сучасних умовах саме матеріальне стимулювання працівників вирішально впливає на розвиток соціальної інфраструктури села та якість обслуговування сільського населення. Це стосується усіх галузей соціальної інфраструктури, а особливо важливо, на нашу думку, для таких стратегічних галузей, якими на, наш погляд, є освіта та охорона здоров'я.

В сучасних умовах важливу роль в оцінці рівня обслуговування сільського населення відіграють соціальні нормативи. Вони відображають рівень оптимального забезпечення сільської місцевості соціальними об'єктами та послугами і повинні служити орієнтиром у забезпеченні сільських поселень необхідним комплексом закладів соціальної сфери.

Соціальне відродження села повинно базуватися на комплексі заходів, які передбачають оздоровлення демографічної ситуації, збереження сільських населених пунктів, ефективне функціонування об'єктів соціальної інфраструктури та зростання матеріального добробуту селян.

Для цього необхідно здійснити ряд заходів:

- визнання сільського господарства пріоритетною сферою діяльності,

створення сприятливих умов для повернення у село переробної сфери, розвиток малого та середнього бізнесу, що дасть змогу припинити відтік молоді із села і позитивно вплине на зайнятість селян;

- забезпечити фінансування об'єктів соціально-культурного призначення, поліпшити їх роботу та забезпечити якість соціального обслуговування населення;

- встановити пільгове довгострокове кредитування молодих сільських сімей під житлове будівництво;

- встановити розмір допомоги по догляду за дитиною хоча б на рівні мінімальної заробітної плати;

- подбати про збереження мережі дитячих дошкільних закладів та шкіл у сільській місцевості, а також пологових будинків та фельдшерсько-акушерських пунктів, де б надавалася консультаційна та практична допомога жінкам, а також всім віковим групам населення, які проживають на території села.

Таким чином, для поліпшення демографічної ситуації у сільській місцевості необхідно робити ставку на підвищення матеріального добробуту, поліпшення умов праці та відпочинку сільських мешканців. Це дасть змогу зупинити депопуляцію сільського населення та сповільнити міграцію працездатного сільського населення (зокрема сільської молоді) у міста та за кордон.

Отже, основним завданням соціально-економічного розвитку сіл є підвищення життєвого рівня та якості життя сільського населення. Поряд із забезпеченням зростання матеріального добробуту селян воно передбачає істотне підвищення рівня їх соціального обслуговування (освітнього, медичного, культурного, побутового, тощо), поліпшення умов праці і відпочинку, якості харчування, оздоровлення екологічної ситуації. Вирішення цих завдань значно прискорить темпи економічного росту у виробничій сфері та призведе до скорочення безробіття, а також дасть новий імпульс соціально-демографічному відродженню сільських населених пунктів України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України,- К.: Право, 1996.
2. Національна програма розвитку агропромислового виробництва і соціального відродження села на 1999-2010 рр. - К., 1999.
3. Програма діяльності Кабінету Міністрів України "Реформи заради добробуту".- К., 2000.
4. Агропромисловий комплекс України / За ред. П. Т.Саблука, К.: УААН, -2002.
5. Гладій М. В. Використання виробничо-ресурсного потенціалу аграрного сектора економіки України (питання теорії, методології і практики): Монографія. - Львів, 1998.
6. Економіка підприємств АПК / За ред. С. Л. Дусановського, В. М. Олійника, Т. Г. Дудара. –Тернопіль: Збруч, 1997.
7. Коршинський М. П., Макаренко Ю. М. Молочнопромисловий підкомплекс України. - К.: ІАЕ УААН, 1998.
8. Нелеп В. М. Планування на аграрному підприємстві. - К.: КНЕУ, 2000.
9. Проблеми реформування соціальної інфраструктури села / Упорядник і відповідальна за випуск д.е.н. Г. Купалова. - К.: ТОВ ІВЦ "Діловий контакт", 1999.
10. Реформування та розвиток підприємств агропромислового виробництва: Посібник у питаннях і відповідях / Під ред П. Т. Саблука. - К.: ІАЕ, 1999.
11. Реформування сільського господарства в Україні: широке поле / За ред. Штефана фон Крамона - Таубаделя та Людвіга Штріве,- К.: Фенікс, 1999.
12. Реформування та розвиток підприємств агропромислового виробництва / За ред. П. Саблука. - К.: ІАЕ, 1999.
13. Розвиток господарських формувань і організація виробництва в аграрній сфері АПК / За ред. Зубця М. В., Саблука П. Т., Мессель-Веселяка В. Я., - К.: Українська академія аграрних наук. Інститут аграрної економіки, 1999.

14. Статистичний щорічник за 2000 р. - К.: Техніка, 2001.
15. Точилін В. О., Остапенко Т. О., Городеній В. В. Продовольча безпека як концепція ринкових реформ в аграрному секторі економіки України. - К.: Інститут економічного прогнозування НАН України, 1998.
16. Хорунжий М. Й. Організація агропромислового комплексу. - К.: КНЕУ, 2001.
17. Юрчишин В. В. Аграрні перетворення в Україні. - К.: КНЕУ, 2000.
18. Білорусько Я. К. Ринок сільськогосподарської техніки та його цінові аспекти. // Економіка АПК. К., 1995р.
19. Лукінов І. І. Ефективно реформувати агропродовольчу сферу. // Економіка АПК №4, К., 1995р.
20. Пасхавер Б. Й. Ціноутворення в продовольчому комплексі. // Економіка АПК № 10, 1995р.
21. Ситник В. П., Ходаківський Е. І. Пріоритети с/г праці. // Вісник аграрної науки №1, 1994р.
22. Степаненко І. Х. Аукціони на с/г продукцію // Економіка АПК №2, 1995р.
23. Шпичак О. М. Проблеми ціноутворення АПК України. // Економіка АПК. № 10 К., 1995р.
24. Мельник А.Ф. Організаційно-економічний механізм розвитку територіального комплексу послуг. Тернопіль: Збруч, 1997.
25. Михасюк Р.І., Побурко Я.О. Основи регулювання економічного і соціального розвитку регіонів: Навч. посібник К.: ІСДО, 1995.
26. Онищенко О.М., Юрчишин В.В. Формування підприємницьких структур в аграрній сфері України. Регіональна економіка, - 1997.- №4.
27. Качан Є.П., Петрига М.О. Розміщення продуктивних сил України: Підручник. - К. Вища школа, 1997.
28. Хорунжий М.Й. Аграрна політика. - К.: КНЕУ, 1998.
29. Шпичак О.М., Ситник В.П. Ціноутворення в умовах формування ринкових

відносин в АПК. – К.: ІАЕУААН, 1998.

30. Худолій Л.М. Економічний механізм формування функціонування зерна в Україні. - К.: ІАЕУААН, 1998.

31. Фесина А.А. Зовнішньоекономічна діяльність АПК. К., ІАЕУААН, 1999.

32. Шепотько Л. Село: Сучасна політика і стратегія розвитку. - К.: ІЕ НАНУ, 1999.